

SBORNÍK

**ČESKÉ
GEOGRAFICKÉ
SPOLEČNOSTI**

2

SVAZEK 100/1995

ISSN 1210-115X

**SBORNÍK ČESKÉ GEOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI
ИЗВЕСТИЯ ЧЕШСКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
JOURNAL OF THE CZECH GEOGRAPHICAL SOCIETY**

Redakční rada

JIŘÍ BLAŽEK, VÁCLAV GARDAVSKÝ (vedoucí redaktor), MILAN HOLEČEK (výkonný redaktor),
ALOIS HYNEK, VÍT JANČÁK (výkonný redaktor), BOHUMÍR JANSKÝ, LIBOR KRAJÍČEK,
VÁCLAV KRÁL, LUDVÍK MUCHA, VÁCLAV POŠTOLKA

OBSAH

HLAVNÍ ČLÁNKY

Bičík Ivan, Gardavský Václav, Hampl Martin: 100 let od narození profesora Jaromíra Korčáka	65
Profesor Jaromír Korčák's Centenary	
Hampl Martin, Müller Jan: Regionální organizace dlouhodobých migračních procesů v České republice	67
Regional Organization of Long-Term Migration Processes in the Czech Republic	
Bašo v s k ý O l i v e r: Súčasný stav a prognóza urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska a ekonomická transformácia	78
Current State and Future Trends in Urban and Regional Structures in Slovakia and the Economic Transition	
Drbohlav Dušan: Pravděpodobný vývoj evropské mezinárodní migrace "Východ - Západ"	92
The Probable Future of the European "East-West" International Migration	

ROZHLEDY

Matušková Alena: Vlastivěda a její didaktika na našich školách	107
Homeland Study and Its Methodology at Czech Schools	
Uhlfřidlová: Flexibilní specializace, flexibilní akumulace	115
Flexible Specialization, Flexible Accumulation	

ZPRÁVY

Regionální konference Mezinárodní geografické unie 1994 (I. Bičík) 122 – Ekologické hodnocení využití půdy v poříční zóně Orlice (Z. Lipský) 124 – Životní prostředí Benátské laguny (J. Kolejka) 128 – Kryogenní tvary v Jeřábské vrchovině (J. Vitek) 130 – Národní park Harz (Z. Lipský) 132 – Sto padesát let Ruské geografické společnosti (L. Skokan) 134 – Workshop baltského regionálního fóra Balatonské skupiny „Životní prostředí a vlastnická práva“ v Lotyšsku (L. Jeleček) 136 – Seminář Změny ve využití půdy v Evropě (Z. Lipský) 136.

IVAN BIČÍK, VÁCLAV GARDAVSKÝ, MARTIN HAMPL

100 LET OD NAROZENÍ PROFESORA JAROMÍRA KORČÁKA

I. Bičík, V. Gardavský, M. Hampl: *Professor Jaromír Korčák's Centenary.* – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 65 – 66 (1995). – Professor Jaromír Korčák, who undoubtedly belonged among the most outstanding Czech geographers, was born on July 12, 1995 – exactly 100 years ago. In his work he covered unusually broad array of topics. Many of them are surprisingly „modern“ even today: let us mention at least Korčák's population and settlement studies – the main focus of his scientific interest. Jaromír Korčák became deeply involved also with the issue of regional regularity in the distribution of geographical phenomena. There is no doubt that Korčák's works can be labelled as classical and highly topical ones. First three articles of this volume are devoted to Professor Korčák's centenary.

KEY WORDS: Professor Jaromír Korčák – centenary.

Dne 12. července t.r. tomu bude již 100 let, co se narodil výjimečný představitel naší geografie, prof. RNDr. Jaromír Korčák. Toto výročí je pro nás jak překvapující, tak i symbolické. Překvapující je především proto, že práce prof. Korčáka patří stále mezi nejcitovanější, že jeho myšlenky jsou stále východiskem studia mnohých problémů sociálněgeografických či demografických. Nedávno jsou pro nás i osobní diskuse s Jaromírem Korčákem, neboť alespoň v něčem příznivý osud mu dopřál dosáhnout obdivuhodného věku 94 let. Symbolické je pak toto výročí v souhlasnosti zrození profilující osobnosti našeho oboru a institucionalizace české geografie. O pouhý jeden rok se liší zrod České geografické společnosti (1894) a totožný je zrod časopisu této společnosti, Sborníku ČGS.

Je velice obtížné postihnout na tomto místě, byť jen nejpodstatnější skutečnosti z díla a z vědeckého života profesora Korčáka. Snad nejhodnější je způsob orientující hodnocení k současnosti i k budoucnosti. Tato orientace přitom nevylučuje retrospektivní pohledy, neboť vědecký vývoj Jaromíra Korčáka může být skutečným vzorem pro mladou generaci. Zdůrazněme v této souvislosti neobyčejně široký studijní záběr Jaromíra Korčáka a s tím související osobní kontakty s předními představiteli několika vědních oborů. V případě geografie to byla především osobnost prof. Dvorského a prof. Cvijiče. V případě „příbuzných“ věd uvedeme alespoň A. Boháče, J. Matiegku a L. Niederleho. Tyto obohacující kontakty a šíře zájmů rozvinuly zejména předpoklady J. Korčáka pro syntetickou a koncepční vědeckou práci. Jestliže je V. Dvorský všeobecně označován za zakladatele české geografie člověka, pak J. Korčáka můžeme hodnotit jako zakladatele sociální geografie v moderním slova smyslu. Podobný přínos lze přisuzovat J. Korčákově spolu s F. Fajfrem i v případě české demografie, v případě pokračování v díle A. Boháče. Je však třeba zdůraznit, že schopnost syntetického hodnocení a koncepčního myšlení u J. Korčáka byla vždy podložena neobyčejnou precizností a intenzitou práce v empirické úrovni studia i rozvinutým smyslem pro výběr vhodných analytických nástrojů poznání.

Je jistě příznačné, že všechna hlavní témata vědeckého zájmu J. Korčáka jsou i dnes vysoce aktuální. Za nejpodstatnější z nich považujeme problematiku obyvatelstva a osídlení, regionální integrity a obecné formy uspořádání geografických souborů, resp. systémů. Nejvíce prací věnoval J. Korčák tématu prvemu. Vyústěním těchto sledování byla

i poslední rozsáhlá autorova studie z r. 1973 „Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze“. Snad nejvýznamnějším přínosem této knihy je rozpracování vývojové konцепce „společnosti v prostředí“, v níž Korčák syntetickým způsobem vyjadřuje proměny v uplatnění anorganických, biologických a společenských faktorů geografické distribuce počtu i přírůstku obyvatelstva. Zvláštní význam mají specifikace některých těchto kombinací (např. vzájemné spolupůsobení demografických procesů a procesů migračních) a geografická interpretace vývoje ekonomických sektorů.

Komplexní povaha interakcí člověka a lidských populací s vnějším prostředím byla pro J. Korčáka východiskem i pro formulování obecné koncepce regionu. V regionální organizaci spatřuje výraz integrity zmíněného komplexu interakcí (viz i princip pánevní a údolní koncentrace lidských aktivit); integrity spojené v případě sociálněgeografických komplexů s dominantním uplatněním polarizace typu jádro – periferie. I v tomto případě se ovšem J. Korčák neomezuje jen na strukturální pohled, nýbrž upřednostňuje vývojová hlediska. Současně se zabývá otázkami regionální integrity na řádově (měřítkově) různých úrovních. To vše jej dále vede k hlubšímu studiu geopolitických problémů, procesů etnické diferenciace atd. Toto zaměření vyjadřují často již názvy jeho prací – např. „Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti“ (1938). Regionalizaci republiky v moderním pojetí byla pak věnována další významná práce – „Regionální členění Československa“ (1934). O mimořádné kvalitě této studie svědčí i její současné „znovuobjevení“ v rámci odborných i politických diskusí o vytvoření soustavy samosprávných krajů, resp. zemí.

Na nejobecnější úrovni byla pozornost J. Korčáka zaměřena na hledání a posléze i stanovení základního typu geografických pravidelností. Zdůraznění asymetrické povahy rozdílnění souborů geografických jevů, podložené rozsáhlým empirickým materiálem, lze označit za principiální přínos ve vědeckém poznání nejen geografické reality. Mimo jiné je i východiskem řešení opakováně se vynořující otázky existence geografických pravidelností, odlišnosti či podobnosti v uspořádání sociálněgeografických a fyzickogeografických systémů atd. Známá práce „Přírodní dualita statistického rozložení“ z roku 1941, v níž své obecné představy J. Korčák systematicky usporádal, a také empiricky doložil, byla navíc jednou z prvních studií ukazujících na přínosnost aplikace statistických metod v geografii.

Celé Korčákovu vědecké dílo můžeme dnes oprávněně označit za klasické, a právě proto i za aktuální. Pro nás, žáky prof. Korčáka, jsou navíc stále živé i osobní vzpomínky na Jaromíra Korčáka, na člověka moudrého a laskavého, na člověka hluboce zaníceného pro hledání pravdy vědecké i morální. Proto je pro nás významné výročí nejen příležitostí k vyjádření obdivu nad Korčákovým vědeckým dílem, nýbrž i radostným připomenutím jeho výjimečných lidských kvalit. Proto jsou mu věnovány i hlavní články tohoto čísla Sborníku.

Vybrané biografické práce o Jaromíru Korčákově:

Z více než dvaceti biografických studií je uvedeno alespoň pět prací, které patří k nejrozsáhlejším a které ve svém souhrnu podávají téměř kompletní seznam zhruba čtvrt tisíce Korčákových prací.

- DAVÍDEK, V. (1975): Statistik, demograf a geograf Jaromír Korčák – osmdesátníkem. Demografie, 17, Praha, s. 336-341.
HAMPL, M. (1985): Zamýšlení nad dílem profesora Jaromíra Korčáka. Sborník prací GGÚ 9, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 5-20.
HÄUFLER, V. (1965): Jaromír Korčák sedmdesátiletý. Sborník ČSSZ, 70, Praha, s. 103-111.
HROMÁDKA, J. (1955): K šedesátinám dr. Jaromíra Korčáka. Sborník ČSSZ, 60, Praha, s. 271-277.
PAVLÍK, Z. (1980): The Scientific Work of Professor Jaromír Korčák. Acta Universitatis Carolinae, Geographica, 15, Supplementum, Univerzita Karlova, Praha, s. 11-25.

MARTIN HAMPL, JAN MÜLLER

REGIONÁLNÍ ORGANIZACE DLOUHODOBÝCH MIGRAČNÍCH PROCESŮ V ČESKÉ REPUBLICE *)

K 100. výročí narození profesora Korčáka

M. Hampl, J. Müller: *Regional Organization of Long-Term Migration Processes in the Czech Republic.* – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 67–77 (1995). – The article deals with the assessment of relations between the living place and the place of birth. Relations are examined by districts. The investigation results into delimitation of migration regions at high hierarchical levels. Comparison with the results of complex socio-geographical regionalization is carried out, too. As regards territorial organization, migration processes and other regional processes show a great degree of similarity. Chief regional centres tend to be quite stable. The results obtained can well contribute to the topical issue of new administrative regions and indicate suitable solutions.

KEY WORDS: regionalization – migration – hierarchy of centres.

Tematika migrace v české geografii

Studium migrace obyvatelstva patří mezi vděčná téma vědeckého výzkumu nejen v geografii, ale i v sociologii, ekonomii, historii či demografii. Je to téma jak tradiční, tak i výsostně moderní, a tedy možno říci téma klasické. Přitažlivost této problematiky vyplývá z několika skutečností. Nejvýznamnější je nepochyběně relativně syntetická povaha migračních procesů jakožto indikátoru spolupůsobení komplexu faktorů ekonomických, sociálních, politických i ekologických. Z geografického aspektu se pak jedná o integrální zohlednění regionální diferenciace v působení zmíněného komplexu faktorů. Druhá podstatná podmínka výzkumného zájmu o migraci je „technického“ typu a odpovídá dosažitelnosti potřebných informací. Datová základna je právě v případě migrace obyvatelstva poměrně velmi bohatá. Problémem je zde ovšem různorodost informací (vlastní údaje o stěhování nebo údaje zprostředkované, např. údaje o místě předchozího bydliště či místě narození obyvatel), omezená délka srovnatelných dat, různá podrobnost nebo proměnlivost územních členění dat aj. Charakter datové základny tak často předurčuje i výzkumné zaměření. Dokladem uvedeného je i téma našeho sledování, které vychází z nového typu informací zjišťovaných v cenzu 1991, tj. z (okresu) rodiště bydlícího obyvatelstva. Po roce 1930 je to prvé sčítání obyvatelstva, které tyto údaje poskytuje, byť v podstatně méně podrobném územním členění. Důsledkem nedostatečné podrobnosti postižené územní diferenciace migračních vztahů je omezení studia regionalizace dlouhodobých migrací pouze na základní rysy formování mezoregionů, tj. relativně velkých regionálních útvarů (ve smyslu terminologie a návazných definic užitych v práci Hampl, Gardavský, Kühnl, 1978).

*) Příspěvek byl vypracován s podporou grantu GA ČR č. 403/95/0823.

Převážná část geografických studií migrace v českém, resp. v československém prostoru byla orientována na dva typy problematik, analyzovaných ovšem vždy v časově velmi omezených obdobích. Patrně převažující bylo sledování motivací migrace spojené s otázkou územních, resp. sídelních preferencí (např. Kühnl, 1975, Drbohlav, 1989). Další skupinu představují práce orientované na analýzu regionální organizace migračních procesů, a to ať již ve smyslu migrační regionalizace (Korčák, 1961, Hampl, 1963) nebo uspořádání migračních vazeb (např. Kára, Kučera, Drášil, Richter, 1985, Hampl, Kühnl, 1993). Širší využití těchto poznatků umožnily konečně studie o komplexní sociálněgeografické regionalizaci území České republiky (Hampl, Ježek, Kühnl, 1978, Hampl, Gárdavský, Kühnl, 1987).

Prestože krátkodobým a aktuálním tendencím migrace bude nepochyběně vždy věnována největší pozornost, je oprávněné podtrhovat i důležitost studia relativně dlouhodobých migračních tendencí. Tako zaměřená hodnocení mohou přinést poznatky jednak o přenosu migrační atraktivity z jedných oblastí na druhé, jednak o souvislostech vývojových a strukturálních pravidelností regionálního uspořádání migrace (viz např. Korčák, 1973, Hampl, 1982). Právě k druhé z těchto tematik se vztahuje následující hodnocení, které vzhledem k povaze výchozích dat – rodiště bydlíščího obyvatelstva – umožňuje agregátním způsobem zhodnotit výsledek migrací za celé poválečné období. Tento výsledek je pak porovnáván se současnou regionální a významovou hierarchizací hlavních center našeho osídlení.

Rozlišování studia dlouhodobých a krátkodobých tendencí migrace se ovšem téměř vždy omezuje – a to i v tomto sledování – na poslední fáze „moderního“ vývoje, na období s dominantním uplatněním urbanizačního procesu. Je to pochopitelně opět dánou dosažitelností empirických informací i orientací zájmů geografie především na současnost a na ni navazující budoucnost. Migrace v starších obdobích je proto převážně již předmětem studia historiků. Presto i v této oblasti nacházíme v naší geografické literatuře významné studie Jaromíra Korčáka (1934, 1938, 1973). Autor v nich – byť převážně v obecné poloze – objasňuje úlohu migračních procesů ve vývoji etnické diferenciace – viz např. jeho schéma etnické superpozice. Tyto práce byly zásadním příspěvkem k formování obecnějších představ o vytváření a vývoji sociálněgeografických celků vyšších rádů, celků odpovídajících přirozeným etnickým jednotkám (tzv. etnie), a pozdějším – historickým procesem dotvořeným (často formou integrace několika přirozených etnických jednotek) – národním územním útvarem.

Hlubší diskuse obecných otázek studia geografických aspektů migrace přesahuje zaměření tohoto příspěvku. I tak je však možné z předchozích ilustrací migračních témat naznačit některé skutečnosti obecnějšího smyslu. Za prvé je to zřejmá souvislost mezi řádovostní (měřítkovou) úrovni a „potřebným“ časovým rozsahem studia. V případě prostorové mobility, resp. chování obyvatel, dominují převážně krátkodobá sledování, v případě regionální diferenciace jsou již delší časová hodnocení nezbytná a v úrovni národní a nadnárodní je klíčové podchycení velmi dlouhodobých migračních vztahů – alespoň tehdy, kdy nám jde o pochopení podstatných rysů diferenciace územních společenských útvarů. Za druhé je to jakási „funkční dvojjakost“ migrace vyjadřitelná pojmy diferenciace, selekce, polarizace apod. na jedné straně a pojmy propojování a integrace na straně druhé. Sounáležitost obou těchto funkcí je přitom významnější než jejich dálší odlišné projevy: migrační cíle byly především místy koncentrace společenské kvantity i kvality, které se staly jádry integrujícími širší regionální systémy.

Pojetí migračních oblastí a metodika regionalizace

V rámci stručné diskuse geografických témat migrace bylo již předběžným způsobem specifikováno zaměření tohoto sledování. Jeho hlavním cílem je postižení podstatných

rysů územního uspořádání migračních procesů v poválečném období na vyšších úrovních regionální diferenciace České republiky. Jedná se tedy o problém regionalizace migrace a o zhodnocení stupně souhlasnosti této regionalizace s komplexní sociálněgeografickou regionalizací a zároveň i souhlasnosti v uspořádání dlouhodobých migrací a současných regionálních procesů. Uvedené otázky mohou bezprostředně navozovat formulaci výchozích hypotéz studia, tj. předpoklad vysokého stupně zmíněných souhlasností. Tento předpoklad je možno zdůvodňovat jednak relativně komplexní povahou migračních vztahů, jednak relativní stabilitou regionální organizace v pozdních fázích extenzivního urbanizačního procesu, kdy je již tato organizace převážně upevňována a jen omezeně dotvárena.

Pokud jde o zdůraznění komplexní povahy migrace, jsou potřebná hlubší doložení v celku snadná. Migrace byla, a do značné míry dosud ještě je, hlavním mechanizmem koncentračního procesu, a tedy i formování nodálních regionů. Zejména to platí na mezoregionální úrovni diferenciace, kde jiné mechanizmy koncentrace mají již buď omezenější rozsah (např. dojíždka za prací) nebo dosud málo rozvinuté formy (informační vztahy, nepravidelné „návštěvnosti“ aj.). U migračních vazeb je dále třeba podtrhovat jejich jak exogenní, tak i endogenní integrační funkci. Na jedné straně tyto procesy prohlubují polarizaci středisko – zázemí a jejich funkční dělbu i kooperaci, vyrovnávají diference v rozložení přírůstků ekonomicky aktivního obyvatelstva a pracovních míst atd., na straně druhé upevňují „přesuznost“ obyvatelstva, jeho sociální a kulturní autoidentifikaci, jeho vědomí regionální sounáležitosti.

Problematičtější je tvrzení o výrazné stabilizaci regionální organizace v posledních fázích „klasického“ urbanizačního procesu. Nikoliv snad v obecné úrovni hodnocení, ale v úrovni specifické, zohledňující poválečný vývoj právě našeho osídlení, vývoj, který lze označovat v řadě ohledů za nepřirozený. Jedná se o dva hlavní zdroje této „nepřirozenosti“. Za prvé to byl mimořádný rozsah a neobvyklost migrací spojených s osidlováním pohraničních oblastí i následná zvýšená migrační mobilita relativně nestabilizovaného obyvatelstva v těchto prostorech. Za druhé to byly deformace vyplývající z tzv. socialistického plánování, preferujícího, zejména v 50. a v 60. letech, oblasti těžkého průmyslu a oblasti nově industrializované. V letech 70. a 80. se pak tyto vlivy projevily především v podporování všeobecných nivelizačních tendencí, což mělo za následek snižování intenzity meziokresních migrací, a tedy „uzavírání“ migrace v rámci malých územních celků. Domníváme se však, že ani tyto vážné vlivy nemohly přeměnit nejpodstatnější rysy vyšší úrovně „přirozené“ regionální diferenciace českého prostoru, neboť její základy byly vytvořeny dlouhodobým procesem prohlubování velikostní hierarchie center osídlení, procesem uskutečněným v hrubých rysech již do druhé světové války. Navíc disky značnému časovému rozsahu hodnocení lze předpokládat určité vzájemné „vyrušení“ krátkodobých extrémů – viz např. někdejší mimořádné zisky pánevních oblastí a jejich pozdější emigrační charakter.

Přistupme dál k metodickým otázkám regionalizace migračních vztahů. Na prvním místě je to otázka volby vhodného ukazatele těchto vztahů. Z dříve uvedené obecné charakterizace funkcí migrace, tj. funkce diferenciаní a polarizační a funkce propojovací a integrační, vyplývají dvě základní možnosti hodnocení. Především je to stanovení nejsilnějšího směru vystěhování z územní jednotky (tj. nejvyššího počtu narozených v této jednotce a bydlících v jednotce jiné) jako celkového výrazu migrační „podřízenosti“ této jednotky. V druhém případě to může být kritérium nejsilnějšího vzájemného migračního vztahu, a tedy již nikoliv jednostranné, nýbrž oboustranné sounáležitosti příslušné dvojice jednotek (ukazatelem zde je objem vzájemné migrace). S ohledem na význam obou aspektů bylo pro vlastní hodnocení zvoleno jejich aggregátní zachycení, a to prostým sečtením obou údajů (migrace z podřízené jednotky tedy byla počítána dvojnásobně proti migraci opačně orientované). Od třetího možného hodnocení – podle migračních sald – bylo upuštěno vzhledem k přílišné citlivosti migračních sald na vlivy výše diskutovaných „nepřirozených“ migrací.

Nezbytným úkolem je dále stanovení orientace migračních vztahů, tj. odlišení podřazených a nadřazených jednotek, neboť hierarchický princip je v sociálněgeografické regionalizaci určující. Protože územní členění dat je podle okresů, a tedy jednotek jednak příliš velkých a jednak bezprostředně obtížně hierarchizovatelných, je nutné zvolit kritérium vázané na vlastní nositele regionální integrace, tj. na střediska. Jako nejvhodnější ukazatel byla vybrána tzv. komplexní funkční velikost nejvýznamnějšího města v okrese k roku 1991 (tento ukazatel rovnocenně zohledňuje relativní velikost obytných, pracovních a obslužných funkcí měst). Zároveň jako podmínka pro určení potenciálního hierarchického vztahu mezi dvěma městy (reprezentanty svých okresů) byla požadována alespoň rozdílnost o 50 % mezi jejich komplexními funkčními velikostmi. Vztahy mezi relativně rovnocennými městy (okresy) nebyly tedy hodnoceny: významná migrační propojenost byla ovšem v těchto případech vzácná (např. Ústí n. Orl. – Svitavy nebo Trutnov – Náchod).

Nevhodnost okresního členění dat ztěžuje i vymezení center, resp. jader migračních regionů a jejich vzájemnou srovnatelnost. Znevýhodněny jsou především městské okresy a zejména pak konurbaní prostory. Z těchto důvodů bylo alespoň v druhém případě provedeno spojení 2, resp. 3 okresů do jediného celku: okresy Ostrava a Karviná a dále okresy Ústí n. L., Teplice a Most. Počet hodnocených jednotek se tak snížil ze 76 na 73.

Tab. 1 – Základní charakteristiky migrační atraktivity okresů významnějších center osídlení České republiky

Atraktivita okresu	Počet okresů s migračním spádem				Celkové bodové hodnocení	
	Dominantním	Převládajícím	Konkurenčním			
			významným	méně významným		
Praha	24	11	13	3	158	
Brno	7	1	3	2	39	
Ostrava+Karviná	3	4	2	1	29	
Plzeň	2	4		1	21	
Olomouc	1	2	1		12	
Ústí n.L. + Teplice + Most		3	1	1	12	
Zlín	1	1	2		11	
Hradec Králové		1	3		9	
Liberec		2	1	1	9	
Č. Budějovice	1		1	1	7	
Pardubice		1	1	1	6	
Karlovy Vary		1	1		5	
Náchod		1			3	
Strakonice		1			3	
Cheb			1		2	
Jablonec n.N.			1		2	
Kladno			1		2	
Přerov			1		2	
Trutnov				2	2	
Jihlava				1	1	
Klatovy				1	1	
Opava				1	1	
Tábor				1	1	

Poznámky: Byly hodnoceny pouze hierarchicky orientované vztahy rozlišené do 4 kategorií – viz textová část. Jednotlivé kategorie vztahů byly bodově ohodnoceny (4,3,2,1); součet bodů vyjadřuje celkovou migrační atraktivitu okresů jakožto migračních center.

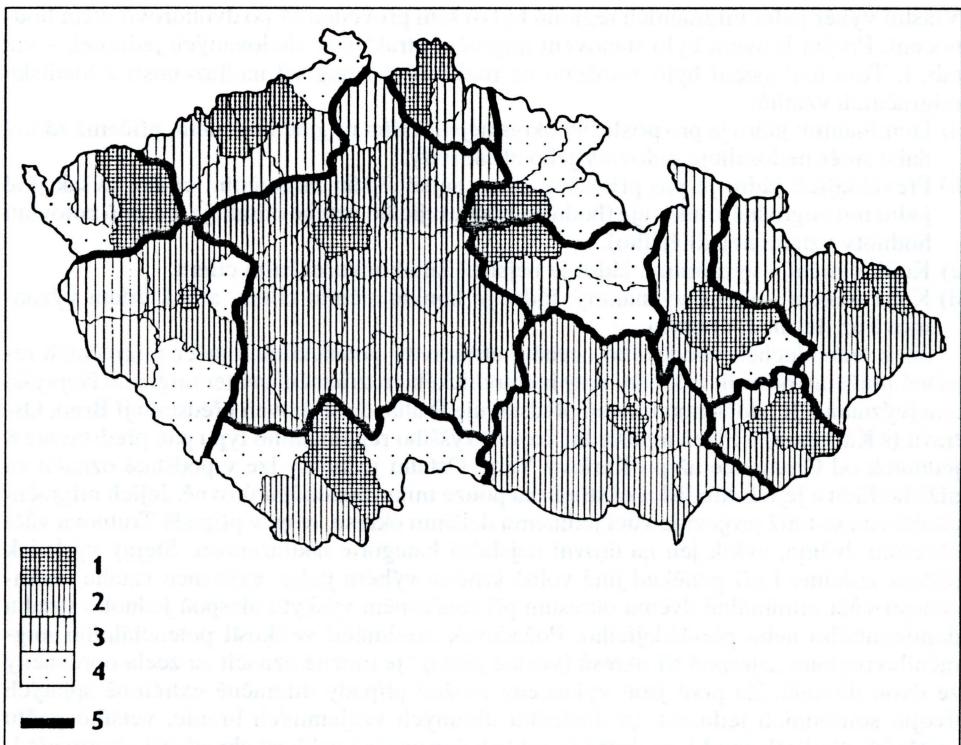
Vlastní výběr jader migračních regionů byl ovšem proveden až po dvouúrovňovém hodnocení. Prvým krokem bylo stanovení migrační atraktivity sledovaných jednotek – viz tab. I. Toto hodnocení bylo založeno na rozlišení 4 kategorií nadřazenosti z hlediska migračních vztahů:

- a) Dominantní: jádro je pro příslušný okres nejsilnějším migračním cílem, přičemž žádny další směr nedosahuje poloviny jeho atraktivity.
- b) Převládající: jádro je pro příslušný okres nejsilnějším migračním cílem, avšak jiné jádro mu migračně konkuruje (hodnota konkurenčního vztahu dosahuje alespoň polovinu hodnoty vztahu nejsilnějšího).
- c) Konkurenční – významný: jádro je nejsilnějším konkurenčním cílem.
- d) Konkurenční – méně významný: jádro je konkurenčním cílem, avšak cílem významově až třetím či čtvrtým.

Již z jednoduchého bodového ocenění atraktivity potenciálních jader migračních regionů můžeme odvodit základní rysy hierarchického rozdílnění center migrace. Nejvyšší a nejvýznamněji oddělenou úroveň představuje Praha, další úroveň představují Brno, Ostrava (s Karvinou) a Plzeň a poslední úroveň vyššího regionálního typu pak představuje 8 jednotek od Olomouce až po Karlovy Vary. Ostatní jednotky lze v podstatě označit za nižšího řádu a jejich střediska za střediska pouze mikroregionální úrovně. Jejich migrační atraktivita se totiž projevuje vůči jedinému dalšímu okresu, resp. v případě Trutnova vůči okresům dvěma, avšak jen na úrovni nejslabší kategorie nadřazenosti. Stejný výsledek přitom získáme i při poněkud jiné volbě kritéria výběru jader: existence vztahu nadřazenosti vůči minimálně dvěma okresům při současném výskytu alespoň jednoho vztahu dominantního nebo převládajícího. Požadavek minimální velikosti potenciálního migračního regionu „alespoň tří okresů (včetně jádra)“ je možné označit za zcela oprávněný ze dvou důvodů. Za prvé jsou vyloveny možné případy migračně extrémně spjatých dvojic sousedních jednotek (v důsledku dlouhých vzájemných hranic, většího počtu vnitřních středisek apod.), za druhé je zohledněna značná velikost okresů (tři okresy představují tedy již poměrně rozsáhlý, resp. vyšší region). Je pochopitelné, že při tomto územně málo podrobném členění dostáváme nutně jen hrubé (orientační) vymezení, a to jen „vyšších“ migračních regionů (viz jejich dříve uvedené označení jako mezoregionů).

Celkem tedy bylo vybráno 12 jader velkých migračních regionů (mezoregionů). Vymezení jejich zázemí a zároveň diferencované rozlišení těchto zázemí bylo uskutečněno prostřednictvím kategorizace ostatních 61 okresů podle stupně migrační podřízenosti (viz i kartogram).

- 1) Dominantní podřízenost – charakterizovaná neexistencí konkurenčních vztahů k jinému jádru.
- 2) Podřízenost – charakterizovaná existencí alespoň jednoho konkurenčního vztahu k jinému jádru, avšak při dostatečně převaze vztahu nejsilnějšího (konkurence v úrovni 50 % až 80 % objemu vztahu prvého).
- 3) Relativně rovnocenná podřízenost vůči dvěma či více jádrům. Do kategorie těchto sporných okresů byly zařazeny dva typy případů: jednotky s existencí velmi silného konkurenčního vztahu (více než 80 % objemu vztahu nejsilnějšího) a jednotky územně oddělené od regionu příslušného nejsilnějšího nadřazeného jádra (Cheb, Ústí n. Orl. a Svitavy). Ve všech těchto případech bylo konečně přiřazeno k migračnímu regionu rozhodnuto ve prospěch slabšího jádra. Tímto způsobem byla zvýšena souhlasnost migrační regionalizace s komplexní sociálněgeografickou regionalizací na úrovni mezoregionů I. stupně. Určité znevýhodnění se až na jeden případ týkalo Prahy, jejíž mimořádnou přitažlivost je třeba hodnotit v řádovostním chápání jako kumulaci funkcí jak mezoregionálního, tak i makroregionálního centra. Zvláštním případem je Svitavsko, které má nejsilnější vazby rovněž k Praze, které však v důsledku územní oddělenosti bylo hodnoceno jako „oscilační“ jednotka při konečném zvýhodnění slabších Pardubic proti silnějšímu Brnu.

Obr. 1 – Migrační regiony v České republice. 1 – jádra regionů, 2 – dominantní podřízenost, 3 – podřízenost při částečné konkurenci jiného jádra, 4 – relativně rovnocenná podřízenost vůči dvěma jádrom, 5 – hranice migračních regionů.

Hlavní výsledky regionalizace

Syntetické vyhodnocení výsledků dlouhodobé meziokresní migrace není možno zakládat pouze na charakteristikách vymezených migračních regionů. Velmi důležité je i srovnání těchto charakteristik s údaji dalšími, a to zejména s agregátními významovými charakteristikami center sledovaných jednotek, neboť právě největší města okresů tvořících jádra migračních regionů mají rozhodující úlohu v jejich komplexní integraci. Potřebné informace shrnuje tab. 2. Z jejich srovnání lze vydovit několik závěrů.

V obecné úrovni je nejpodstatnější ověření výchozí hypotézy o relativně vysoké asociaci regionálního uspořádání migrace na jedné straně a souboru dalších procesů charakteristických pro mezoregionální úroveň diferenciace na straně druhé (např. nedenní dojížďka za prací, „dojížďka“ studentů vysokých škol aj.). Jednoznačně to dokládá porovnání populačních velikostí migračních a komplexních sociálněgeografických regionů. Vymezení komplexních mezoregionů 1. stupně vychází z aktualizace a dříve upřesnění regionalizace k roku 1980 (Hampl, Gardavský, Kühnl, 1987) podle vyhodnocení dojíždky za prací a za studiem v roce 1991 (Terplan, 1993, 1994). Značný stupeň podobnosti, byť ne již tak mimořádný, můžeme dále konstatovat i v případě srovnání velikosti samotných hlavních středisek a rozsahu jejich regionální působnosti. Zde se ovšem projevují určité rozdíly ve stupni dominance sledovaných měst v rámci jejich metropolitních pros-

Tab. 2 – Regionální působnost a velikost center migračních regionů

Centrum	Počet obyv. v tis. (1991)		Postavení (pořadí) centra ve velikostní řadě středisek ČR z hlediska:				
	Migračního regionu	Komplexního mezoregionu 1. stupně	Regionální působnosti	KFV 1991	Počtu obyvatel		
				1991	1961	1930	
1. Praha	3 035	3 031	1	1	1	1	1
2. Ostrava	1 435	1 427	2	3	3	3	3
3. Brno	1 379	1 316	3	2	2	2	2
4. Ústí n.L.	824	825	4	8	7	7	6
5. Olomouc	638	644	5	5	5	7	7
6. Plzeň	558	555	6	4	4	4	4
7. Pardubice	509	508	8	9	10	10	17
8. Hradec Král.	474	517	7	7	8	8	15
9. Zlín	450	497	9	11	12	11	22
10. Č.Budějovice	375	382	10	6	9	9	9
11. Liberec	323	299	12	10	6	6	5
12. Karlovy Vary	302	303	11	17	18	15	8

Poznámky: Vymezení migračních regionů viz kartogram. Střediska jsou uvažována v administrativním vymezení ke dni 3.3.1991. V případě migračního i komplexního regionálního významu předstihuje 12 vybraných center výrazně ostatní střediska osídlení ČR. V případě hodnocení velikosti samotných měst jsou Karlovy Vary předstíženy některými městy s menší regionální působností: podle KFV (komplexní funkční velikosti – metodika konstrukce viz Hampl, Gardavský, Kühnl, 1987) to jsou Opava, Most, Karviná, Kladno a Frýdek-Místek, v případě obyvatelstva v r. 1991 se jedná o stejná města a navíc i o Havířov. Pokud jde o populační velikosti v r. 1961, byly Karlovy Vary předstíženy Mostem, Kladnem a Havířovem, pokud jde o rok 1930, dostává se mezi největší města 10. Děčín, 11. Most, 12. Teplice, 13. Opava, 14. Kladno a teprve na 15. místě Hradec Králové. Dále na 16. místě to byl Jablonec n. Nis. a za ním jako 17. Pardubice. Zlín byl k r. 1930 až na 22. místě a byl předstížen ještě Prostějovem, Chebem, Karvinou a Jihlavou. K této charakteristikám je ovšem nutno připojit poznámku o určité problematičnosti srovnání měst v jejich administrativních hranicích k r. 1991: rozdílný soulad přirozeného a administrativního vymezení u jednotlivých měst, a to zejména v pohledu retro-

torů: viz pokles v postavení Ústí n. Lab. a především pak Karlových Varů ve velikostním pořadí. Na základě těchto srovnání je tedy oprávněné konstatovat integrální povahu regionální organizace i s tím spojenou relativně komplexní reprezentativnost charakteristik územního uspořádání migrace pro měřítkově (řádově) vyšší úrovně regionalizace.

Také z pohledu vývojového – ovšem jen v řádu několika desetiletí – je možné hovořit o relativní stabilitě souboru hlavních center osídlení a rozsahu jejich střediskového uplatnění. Z dvanáctky sledovaných současných nejvýznamnějších regionálních středisek patřilo 9 mezi největší města již v roce 1930 (obsazovala 1. až 9. místo ve velikostním pořadí podle počtu obyvatelstva). Velikostně méně výrazná střediska – Hradec Králové, Pardubice a Zlín – pak zaznamenala právě ve 30. letech nadprůměrný rozvoj. Rovněž z hlediska regionálního migračního působení „do roku 1930“ současných hlavních středisek zjistíme řadu podobností s poválečnou situací (v případě samotných Čech viz Hampl, 1982). To vše dokládá významnou souvislost jak vývojových a strukturálních pravidelností posuzované regionální diferenciace, tak i značnou stabilitu hierarchie hlavních center našeho osídlení v posledním půlstoletí. Bylo již konstatováno, že tato stabilita je především důsledkem „ukončování“ základního – extenzivního – urbanizačního a koncentračního procesu v našem prostoru. Je však třeba zdůraznit i mimořádnou povahu ekonomických, národnostních a politických změn v tomto období. O to více je poměrná stabilita uspořádání osídlení překvapující. Nepochybě dokládá i relativní autonomii vývoje vnější (geografické) organizace společnosti včetně vývoji její organizace vnitřní (sociální, ekonomické a politické v užším slova smyslu).

Výsledky regionalizace ve spojení s hodnocením hlavních středisek umožňují dále stanovit významná specifika uspořádání našeho osídlení. Tato specifika reprezentativně charakterizují zejména diskontinuity ve velikostním rozrůznění středisek na vyšších hierarchických úrovních. Na prvním místě je to zvýrazněná dominantnost Prahy, na místě druhém pak jednak zesílená pozice Brna a Ostravy proti jiným mezoregionálním střediskům a jednak významové odlišení ostatních 8 – 9 mezoregionálních středisek od středisek ostatních, která již lze charakterizovat pouze jako mikroregionálního rádu. Variantní je přitom zařazení Karlových Varů, které splňuje kritéria vyšší regionální centrality, avšak nedosahuje tak významné „vlastní“ velikosti. Jejich vyšší hierarchické zařazení je však do značné míry zdlouhodobě specifickou funkcí (lázně mezinárodního rádu, s tím spojené další kulturní a obslužné atraktivita), polohovou autonomií i spoluúspěšením dalších středisek při integraci příslušného mezoregionu (obdobně je tomu i u Ústí n. Lab.). Především tedy z hlediska regionální významnosti našich středisek můžeme specifikovat jejich hierarchii jako přechod od skokovitého rozrůznění „1 – 2 – 9“ k rozrůznění plynulému (od 13. místa) jak je předpokládáno pravidlem velikostního pořadí.

Významové rozdíly mezi 12 hlavními centry podmiňují dále formování hierarchických vztahů nejvyššího rádu. Zmíněná zvýšená dominance Prahy je v případě migrace mimořádně zřetelná. Jen v případě okresů – migračních jader – Olomouc a Zlín nepřevažoval migrační spád k Praze, ale k jádru Ostrava + Karviná. I v těchto případech byla však konkurence Prahy neobyčejně silná (86 %, resp. 92 %), přičemž v případě hodnocení samotné Ostravy by atraktivita Prahy zřetelně převažovala. Obdobná je situace např. i u „dojížděk“ studentů, kdy ovšem úlohu Ostravy přebírá Brno. Z těchto skutečností vyplývá, že vliv Prahy v moravskoslezském prostoru je podstatně vyšší než se obvykle předpokládá, a že integrita tohoto prostoru – alespoň z hlediska nodální regionální organizace – je problematická. Jiná situace je pochopitelně v prostoru samotných Čech, kde lze hovořit o superdominantním postavení Prahy. Výrazem tohoto postavení je mimojiné i nízká integrita migračních regionů ostatních jader: z 23 okresů v zázemí těchto jader pouze 3 vykazovaly dominantní migrační podřízenost, kdežto „oscilačního“ typu bylo 11 okresů.

Uvedme konečně, že studium regionálního uspořádání migračních procesů není jen věcí akademických zájmů, ale že přináší i řadu podnětů k řešení praktických problémů. Bezprostředně se nabízí spojitost s otázkou regionální diferenciace ve vývoji nezaměstnanosti, v širším pojetí pak s otázkami regionálního plánování věbec. Nejaktuálnější je však využití migrační regionalizace při hodnocení problému nové soustavy samosprávných krajů, resp. zemí. Dokládá to i skutečnost, že citovaná studie Terplanu (1994) byla zpracována právě z těchto důvodů pro parlament. Vymezení migračních regionů a potvrzení jejich neobyčejně vysoké souhlasnosti s výsledky komplexní sociálněgeografické regionalizace na úrovni mezoregionů 1. stupně navozuje nejvhodnější, resp. nejpřirozenější výběr potenciálních středisek samosprávných krajů. Těch by mělo být tedy 12, s tím ovšem, že zařazení Karlových Varů není jednoznačné. Zároveň je oprávněné předpokládat samostatné postavení Prahy (ovšem při zachování její střediskové funkce i pro Středočeský kraj). S ohledem na potřebu rovnoměrného „pokrytí“ území republiky soustavou krajských středisek je konečně možné zvažovat i výběr Jihlavы. Z hlediska požadavku přirozenosti, resp. organičnosti samosprávných krajů, a tedy z hlediska jednoho z nejpodstatnějších předpokladů jejich komplexní subjektivity a samořiditelnosti, je tedy možné doporučovat počet nových krajů v rozmezí 11 – 14. Samotný počet není ovšem sám o sobě podstatný. Podstatný je teprve ve spojení s určením, o jaké kraje se jedná. Toto určení je přitom primárně dáné právě výše uvedeným výběrem středisek a sekundárně vymezením jejich zázemí. V druhém případě by byly ovšem nezbytné úpravy včetně vymezení migračních (resp. komplexních) regionů, a to především ve smyslu omezení jejich přílišné přirozené nerovnocennosti. Jedná se zejména o „zmenšení“ pražského

regionu a částečně i regionů brněnského a ostravského. Potřebné by bylo i rozdelení některých okresů (zejména v případě Děčína). Bližší diskuse těchto otázek překračuje však již téma tohoto příspěvku, a proto jen odkazujeme na jiné práce (např. Hampl, Müller, Perlín, 1993, studie Terplanu 1993, 1994).

Několik úvah o budoucím vývoji: závěrečné poznámky

Závěry vlastního hodnocení regionální diferenciace migračních vztahů a jejich dosavadního vývoje zdůrazňují relativně vysokou stabilitu a integrální povahu současného uspořádání našeho osídlení. Je však otázkou, zda tuto stabilitu a integritu můžeme předpokládat i do perspektivy vzhledem k probíhajícím principiálním společenským změnám. Domníváme se, že v důsledku vyvinutosti hierarchického uspořádání národního systému osídlení a značné autonomii geografické organizace společnosti, lze dramatické „kvantitativní“ změny skutečně vyloučit. Povaha perspektivních změn by měla mít v prvé řadě kvalitativní charakter, tj. hlouběji a citlivěji strukturovanou povahu. Obecně můžeme hovořit o transformaci extenzivních forem vývoje osídlení na formy intenzификаční. Kvantitativní růst center, resp. primární koncentrační proces, by měl být tedy postupně tlumen a nahrazen růstem kvalitativním, zohledňujícím především rozvoj působnosti vůdčích center na širší regionální systémy. Kvalitativní růst je podmíněn dvěma hlavními faktory: rozvojem propojenosti systému a koncentrací řídících a inovačních funkcí do hlavních center při zvyšující se účinnosti jejich vlivu na ostatní aktivity (viz i Dostál, Hampl, 1994). Z hlediska migračních vztahů lze v tomto kontextu předpokládat pokles velikosti i důležitosti celkových migračních sald a zvýšení úlohy oboustranné migrační propojenosti. Také význam specifických migračních sald – podle socioprofesních, věkových aj. skupin – bude zřejmě zvýšen. Ze širšího pohledu je oprávněně dále předpokládat prohlubování kvalitativních forem hierarchizace sídel a s tím spojenou vyšší vývojovou selektivnost mezi samotnými centry (částečný útlum tradičních průmyslových koncentrací spojený s jejich ekonomickou konverzí, zesílený význam faktoru makropoli a. atd.). Transformace extenzivního vývoje na vývoj intenzivní je přeměnou obecného a dlouhodobého typu. V případě České republiky se bude však v krátkodobé perspektivě uplatňovat silně i transformace specifická, tj. „post-totalitní“. Z tohoto hlediska je nutné předpokládat i určitou revitalizaci extenzivních procesů, a to dvojího typu. Zásadně novým procesem bude nepochyběně mezinárodní migrace, i když její rozsah a kvalitativní formy lze předvídat jen obtížně (přistěhování nebo jen tranzit „chudých“, emigrace – byl dočasná – našeho obyvatelstva do bohatších regionů sjednocené Evropy atd.). U těchto migrací půjde z geografického hlediska převážně o uspořádání klasického koncentračního typu: polarizace chudé – bohaté regiony a následné prohlubování sociální duality v imigračních centrech. Druhým typem budou pak „nápravné“ procesy, podmíněné neefektivností předchozího socialistického vývoje geografické distribuce pracovních zdrojů a kapitálu. Také v tomto případě se budou uplatňovat významně jak „nové“ polohové poměry, tak kvalitativní rozdíly mezi centry. Nejintenzivnější budou přitom pravděpodobně migrace „metropolizačního typu“, neboť rozvoj v zázemí hlavních center osídlení byl plánovitě tlumen po několik desetiletí. Rozsah a časový průběh všech těchto procesů bude ovšem v našich podmírkách silně ovlivněn zatím značně omezenou prostorovou, resp. migrační mobilitou obyvatelstva (viz dlouhodobé vytváření trhu s byty, přílišná drahota dosažitelných bytů v migračně přitažlivých oblastech atd.).

L iteratura:

DOSTÁL, P., HAMPL, M. (1994): Development of an urban system: general conception and specific features in the Czech Republic. In: Barlow M., Dostál P., Hampl M. (eds.). Territory, Society and

- Administration; The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec. University of Amsterdam, Amsterdam, s. 191-224.
- DRBOHLAV, D. (1989): Migráční motivace, regionální a sídelní preference obyvatelstva. Kandidátská disertace, Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 236 s.
- HAMPL, M. (1963): Populační základny největších imigračních center v Československu. Sborník CSSZ, 68, Academia, Praha, s. 87-89.
- HAMPL, M. (1982): Postavení Prahy v regionální struktuře Čech a vývoj migrace obyvatelstva. Acta Demographica, 5, VÚSEI a Čs. demografická společnost při ČSAV, Praha, s. 39-60.
- HAMPL, M., JEŽEK, J., KÜHNL, K. (1978): Sociálně geografická regionalizace ČSR. VÚSEI, Praha, 304 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M., MÜLLER, J., PERLÍN, R. (1993): Územní členění České republiky. Výstavba a architektura 39, č. 3, VÚVA, Praha, s. 12-21.
- HAMPL, M., KÜHNL, K. (1993): Migratory trends in former Czechoslovakia, AUC Geographica, 28, č. 1, Univerzita Karlova, vyd. Karolinum, Praha, s. 53-71.
- KÁRA, J., KUČERA, T., DRÁSIL, M., RICHTER, R. (1985): Příspěvek k regionalizaci migrace v ČSSR. Referát na československo-polském semináři v Liberci.
- KORČÁK, J. (1934): Regionální členění Československa. Statistický obzor 15, SSÚ, Praha, s.416-434.
- KORČÁK, J. (1938): Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti. Orbis, Praha, 168 s.
- KORČÁK, J. (1961): Immigracionnaja baza českých gorodov. In: Problems of Economic Region, Geographical Studies 27, PAN, Warszawa, s. 233-242.
- KORČÁK, J. (1973): Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze. Univerzita Karlova, Praha, 147 s.
- KÜHNL, K. (1975): Geografická struktura migrace obyvatelstva v Čechách. Kandidátská disertace, Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 106 s.
- Regionalizace České republiky z hlediska dlouhodobých migračních tendencí. Terplan, a.s., Praha, 1994, 35 s.
- Soubor publikací ČSÚ z cenzu 1991.
- Statistický lexikon obcí České republiky 1992. SEVT a.s., Praha, 1994, 895 s.
- Vybrané podklady k územně správnímu členění České republiky. Terplan, a.s., Praha, 1993, 41 s.
- Vymezení spádových obvodů středisek osídlení (mikroregiony). Terplan, a.s., Praha, 1994, 15 s. + tabulkové a mapové přílohy.

S u m m a r y

REGIONAL ORGANIZATION OF LONG-TERM MIGRATION PROCESSES IN THE CZECH REPUBLIC

Migration and related problems are of a long-term interest in geography. Regional organization of migration processes is an exclusively geographical topic. It can now be studied more thoroughly in the Czech Republic due to the results of the latest population census (1991). Question on the citizens' birth place has become part of the census questionnaire again after 61 years. Differences between present living place and birth place of each individual allow two different kinds of assessment: (1) the expression of migration links between territorial units (sum of mutual migration), and (2) specification of migration subordination of certain territorial units (based on the main migration streams). Both basic functions of migration processes, i.e. hierarchical and integrative ones, are important for the formation of migration regions; thence they were included in the described method of regionalization.

The main disadvantage of data accessible is its insufficient territorial detail (data is sorted by 76 districts). This is the reason why the migration differentiation has been studied only at high hierarchical levels. Moreover, current district boundaries significantly differs from the delimitation of existing agglomerations. In order to exclude extreme differences, the districts Ostrava-město and Karviná were joined into one unit, as well as districts of Ústí nad Labem, Teplice and Most. The selection of regional migration nodes proved to be the key problem in migration regionalization. The analysis of important relations between all territorial units has been made; out of these, hierarchical relations were examined more thoroughly. The degree of migration subordination (based on the domination or competition of individual centres) served as main criterion of attractivity of potential migration regional nodes (see Table 1).

Remaining districts were divided into three categories according to their degree of subordination (see the map) and joined with the twelve selected nodes. Population size of the delimited migration

regions has been compared with the size of complex socio-geographical regions at corresponding order. This comparison showed exceptional similarity between regional organization of migration and the organization of other important regional (region-integrating) processes such as non-daily commuting, etc. A strong similarity was also found between the size of regional centres and the size of corresponding regions. There is one specific feature in the settlement hierarchy of the Czech Republic that has been revealed by the assessment of regional importance of settlement centres: a surprisingly great gap between the 12th and 13th centres. The group of 12 biggest regional centres is thus clearly separated from other centres. Other important differences are understandably found between centres at the 1st and 2nd place and also between centres at the 3rd and 4th place.

The above mentioned facts prove that migration processes and their territorial organization are in accordance with the complex differentiation of the Czech Republic at the higher regional level. Thus, the result of migration regionalization itself can contribute to solution of some practical problems. First, the widely discussed issue of new system of self-governing regions should be quoted. (Creation of these self-governing regions is mentioned in the Czech constitution, but it is still in the phase of political negotiations and scientific discussion.)

Final remarks deal with the future development of regional migration organization. Two kinds of changes are likely to occur. First, certain redistribution of labour force and its concentration can be expected. In many cases this will be a counter-reaction to the previous deformations caused by the so-called socialist planning schemes. Metropolization processes, which were restricted in the past, will probably become more important. Second, gradual transformation of less intensive forms of development (represented by areal concentration and „quantitative migration“ as dominating factors) into more intensive ones can be expected in more distant future. The latter will be oriented towards qualitative growth. The importance of mutual migration exchanges, socio-professional structure of migration, etc., will increase.

Fig. 1 – Migration regions in the Czech Republic: 1 – regional nodes, 2 – dominant subordination, 3 – subordination with partial competition of another node, 4 – relatively equal subordination to two nodes, 5 – boundaries of migration regions.

(Pracoviště autorů: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2; Terplan, Platnéřská 19, 110 00 Praha 1.)

Do redakce došlo 5.1.1995

Lektorovali Ivan Bičík a Václav Gardavský

OLIVER BAŠOVSKÝ

SÚČASNÝ STAV A PROGNÓZA URBÁNNEJ A REGIONÁLNEJ ŠTRUKTÚRY SLOVENSKA A EKONOMICKÁ TRANSFORMÁCIA

(Venované 100. výročiu narodenia
prof. RNDr. Jaromíra Korčáka, DrSc.)

O. Bašovský: *Current State and Future Trends in Urban and Regional Structures in Slovakia and the Economic Transition.* – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 78 – 91 (1995). – Urban and regional structures in Slovakia reflect specific natural and socio-economic relations and their development. The article analyses in a detailed manner the past development and current state of urban and regional structures in Slovakia. It also deals with possible future scenarios under market economy which is an entirely new phenomenon. The influence of both domestic and international factors is taken into consideration.

KEY WORDS: Slovak Republic – urbanization – regional structure – prognosis – transformation.

I. Úvod

Sídelná štruktúra spolu s rozložením ekonomických aktivít a komunikačnej infraštruktúry štátu tvoria základné zložky okolo ktorých sa formuje aj regionálna štruktúra krajiny. Kým sídelná štruktúra, odrážajúca rozloženie obyvateľstva, tvorí aj hlavnú kostru regionálnej štruktúry, obe tieto štruktúry v západných krajinách sa skúmajú spoločne, tvoria objekt výskumu tzv. urbánnej a regionálnej analýzy (URBAN and REGIONAL ANALYSIS).

Hlavnými determinantami rozvoja urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska sú:

1. Urbánna a regionálna štruktúra každej krajiny odráža objektívne procesy v oblasti ekonomických aktivít a komunikačnej infraštruktúry, menovite ich priestorový vývoj a správanie sa. Pretože urbánna a regionálna štruktúra štátu sa formuje nielen v určitom spoločensko-ekonomickom prostredí, ale aj v špecifickom prírodnno-ekologickom rámci krajiny, mnohé jej osobitosti sú späť práve s jej prírodnými a ekologickými zvláštnosťami a potenciálom krajiny. Na prírodné zvláštnosti treba prihliadať úmerne fyzickogeografickej diferencovanosti krajiny a tá je v prípade Slovenska obzvlášť zložitá.

2. Druhou zvláštnosťou urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska je fakt, že sa zásadne transformovali po druhej svetovej vojne, t. j. v rokoch 1950 – 1989. Bolo to obdobie najhlbších ekonomických premien v jeho dejinách, ale súčasne aj obdobie neobyčajne zložité z hľadiska uplatňovania zákonitostí optimálneho vývoja a lokalizácie ekonomických aktivít, ktoré v značnej miere neodpovedali zásadám trhového hospodárstva. Z tohto dôvodu priestorové usporiadanie ekonomických aktivít a nadväzne aj rozloženie obyvateľstva bolo deformované „socialistickými“ zákonitosťami rozvoja ekonomiky štátu.

3. Tretou stránkou, na ktorú treba prihliadať pri analýze a prognózovaní urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska, je skutočnosť, že v podstate až do roku 1989 neboli

otvorené hranice smerom na západ a náš sídelný a regionálny systém, vyvíjajúci sa v minulosti v autarkickom a stagnačnom prostredí štátov bývalej RVHP, začína byť po roku 1989 ovplyvňovaný – a možno predpokladať, že tento vplyv sa zvýší – makroregionálnymi procesmi prebiehajúcimi v Európe. Preto sa bude musieť prispôsobiť z hľadiska nosných aktivít a vnútornej štruktúry novým podmienkam.

4. Poslednou osobitosťou nášho urbánneho a regionálneho systému je fakt, že v celej doterajšej histórii vyvíjať sa nie z hľadiska Slovenska ako integrálneho celku, ale tvoril vždy súčasť (zväčša perifernú) väčších štátnych celkov, ktorých bol súčasťou (Uhorsko, ČSR a ČSFR). Táto skutočnosť sa odrazila v deformácii vedenia a významu komunikáčnych trás, v deformácii lokalizácie a špecializácie závodov (nižšie, resp. neúplné cykly, vojenský priemysel a ī.). Nevyužil sa plne rekreačný, surovinový a poľnohospodársky potenciál nášho územia. To všetko sa odrazilo v deviácii vývoja našej sídelnej štruktúry a tým aj v rozložení obyvateľstva, ako aj vo formovaní sa novej, ale mnohé problémy majúcej regionálnej štruktúre Slovenska.

II. Súčasný stav a problémy urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska

1. Prvým a základným znakom Slovenska z hľadiska jeho urbánnej štruktúry je skutočnosť, že je mladým nedávno urbanizovaným územím. Je územím mladej urbanizácie, ktorá v podstate prebehla po roku 1950. Vzhľadom na deformáciu spoločenských a ekonomických pomerov na tejto urbanizácii sa plne odrážajú aj chyby a deformácie tejto epochy.

Podľa našich dát žil v mestách s vyše 5 tis. obyvateľmi vo vybraných rokoch nasledovný počet obyvateľov Slovenska:

Tab. 1 – Vývoj urbanizácie

Rok	Poč. obyv. SR abs.	Počet miest	Poč. obyv. miest s vyše 5 tis. obyv.	Podiel na obyv. SR %
1869	2 482 000	26	249 936	10,1
1910	2 917 000	46	473 528	16,2
1930	3 330 000	61	748 847	22,5
1950	3 442 000	65	857 527	24,9
1970	4 542 092	100	1 673 606	36,8
1991	5 268 935	122	2 954 060	56,1

Z tabuľky vyplýva, že hlavná fáza urbanizácie Slovenska sa viaže na obdobie po II. svetovej vojne a je spätá s relatívne silnou industrializáciou a slabším rozvojom terciárneho sektoru. V dôsledku nesprávnej makrolokalačnej politiky komunistického režimu, direktívneho plánovania a rozmiestňovania bytovej výstavby v zhode s lokalizáciou ekonomickej aktivít došlo, k mnohým negatívnym vplyvom na rozvoj urbánnej štruktúry Slovenska.

V západných krajinách sa rozlišujú v podstate štyri fázy urbanizácie:

- a) fáza koncentrácie (bodové mestá),
- b) fáza aglomerácie,
- c) fáza metropolizácie,
- d) fáza megalopolizácie.

Slovensko v dôsledku hospodárskej zaostalosti do roku 1950, silnej emigrácie obyvateľstva do Ameriky a centier Rakúsko-Uhorska, neprešlo fázou koncentrácie. Slovensko až do polovice 20. stor. zostávalo zaostalou poľnohospodárskou krajinou s malými mestami. Industrializácia Slovenska po roku 1950 podmienila hlavne rozvoj koncen-

tračných a aglomeračných procesov. Na Slovensku – okrem Bratislavu a Košíc – vznikli popri rýchlo rastúcich bodových mestách urbáne agregáty – „malé aglomerácie“ – dosahujúce 40 až 80 tis. obyvateľov. Aj keď dnes žije v mestách s vyše 5 tis. obyvateľmi 56,1 % a vo veľkomestách (vyše 100 tis. obyv.) iba 12,8 % obyv. Slovenska, Slovensko zostáva z hľadiska urbanizačných procesov značne pozadu, pretože jeho urbanizácia sa doteraz operala hlavne o industrializáciu a nie moderné aktivity III. a IV. sektoru. Tým, že Slovensko akoby preskočilo fázu koncentrácie obyvateľstva a dostalo sa do fázy aglomerácie, nebola na Slovensku rozrušená stará z feudalizmu pochádzajúca sídelná siet vidieckych sídiel, ktorá naopak rozvojom dochádzky za prácou a vynášaním finančných prostriedkov, mestských foriem bývania a života profitovala z nového ekonomickejho modelu. Slovensko v sídelnom rozvoji akoby zostaalo na pol ceste. Jeho mestá, v dôsledku celého radu príčin, nedoformovali svoje štruktúry na mestské štruktúry zrovnameň západným krajinám a vidiecke osídlenie podľahlo silnej obnove a rozvoju (prímestské sídla, sídla s rekreačnou funkciou, sídla v priemyselných a poľnohospodárskych oblastiach) a zčasti deštrukciei (rozptýlené osídlenie, malé a odľahlé sídla). Fenomén vlastníckeho odcudzenia, slabej disciplíny v dodržiavaní urbanistických a územných zásad a noriem – spolu s chybňmí rozhodnutiami – v silnej miere poznačili našu sídelnú štruktúru, ktorej základným znakom je neukončenosť, deštrukcia starých jadier, nejednotnosť stavebného štýlu, značná nekompatibilita nových mestských či vidieckych súborov so starými, stáročia vznikajúcimi súbormi.

2. V mnohom chybňa makrolokalačná ekonomická politika prejavujúca sa v direktívnej lokácii hlavne priemyselnej výroby, na ktorú potom nadväzovali rozhodnutia o veľkosti bytovej výstavby, ako aj vstupovanie do priestorového rozhodovania politickejch subjektov s nesprávnymi lokálnymi záujmami, viedli do určitej miery k alogickému rozloženiu obyvateľstva z hľadiska ekologickejch i ekonomickejch výhod. Svedčia o tom údaje nasledovnej tabuľky:

Tab. 2 – Premeny v rozložení obyvateľstva Slovenska r. 1869 – 1980

Prírodné celky:	Rozloha		Obyvateľstvo					
	v km ²	% z plochy SR	1869		1950		1980	
			abs.	%	abs.	%	abs.	%
Nížiny	13 875	28,4	992 193	40,0	1 537 312	44,7	2 082 444	41,8
Kotliny	8 096	16,5	719 940	29,0	1 047 263	30,4	1 794 654	36,0
Pohoria	27 043	55,1	769 678	31,0	857 742	24,9	1 110 755	22,2
Slovensko	49 041	100,0	2 481 811	100,0	3 442 317	100,0	4 666 666	100,0

(O.Bašovský, E.Hvožďarová, E.Povincová, 1982)

Z ekologickejho i ekonomickejho hľadiska sú pre bývanie, lokalizáciu priemyslu i vedenie komunikácií najvhodnejšie naše nížiny. Tie zaberajú 28,4 % rozlohy Slovenska a v roku 1869 tu žilo 40,0 %, v roku 1950 44,7 % a v roku 1980 41,8 % obyvateľstva Slovenska.

Kotliny, ktoré zaberajú 16,5 % rozlohy Slovenska, sa hlavne po roku 1950 stali najľudnatejšími územiami Slovenska. V roku 1869 tu žilo 29,0 %, ale v roku 1980 už 36,0 % a v roku 1991 asi dosiahli percenta blízkeho nížinám.

Najroziahlejšiu časť Slovenska zaberajú pohoria (55,1 %) a ich podiel na obyvateľstve Slovenska logicky neustále poklesáva.

Až do obdobia industrializácie boli krajinné štruktúry Slovenska využité hlavne na poľnohospodársku a lesnú výrobu, príroda nebola zásadne narušená. Krajina, i napriek stálemu tlaku, vždy vedela obnoviť svoju homeostázu, rovnovážny rozvoj.

Zásadný prelom z hľadiska vývoja spoločnosti, ale i krajiny, a tým i celej jej geografickej štruktúry, nastal po druhej svetovej vojne. V rokoch 1950 – 1989 celý ekonomický rozvoj v dôsledku uplatňovania nedostatočne vedecky zdôvodnených makroekonomických lokalizačných zásad, alebo náhodných lokácií, hlavne priemyslu, viedol k nelogickému vývoju celej geografickej štruktúry Slovenska a k neobyčajnému skomplikovaniu jeho životného prostredia. Priemysel a s ním späť aktivity boli nedomylene oveľa častejšie lokalizované v kotlinách a niekedy aj v pohoriach ako v ekologicky výhodnejších nižinných priestoroch.

Z hľadiska ekonomickejho i sídelného nie je dostatočne využitý prírodný, ekonomický, dopravný, ani sídelný potenciál nižín (Podunajskej, Východoslovenskej, Záhorskej) a nízko položených teplých, otvorených a úrodných kotlín, najmä Ipeľskej, Lučenskej a Rimavskej, ktoré predstavujú tretí najrozsiahlejší rovinny priestor Slovenska (nazývaný tiež Juhoslovenskou nižinou). Hlavnou príčinou slabšieho využitia ekonomickeho a ekologického potenciálu nižín a nízko položených kotlín je skutočnosť, že tvoria hlavné poľnohospodárske bázy Slovenska. Tieto priestory majú oveľa väčší potenciál, najmä pre priemysel, bývanie, dopravu, modernú energetiku, ale i rekreáciu (teplo, voda) a ī. So slabším a jednostranným využitím nižín a nízkopoložených kotlín (s orientáciou iba na poľnohospodárstvo) začala sa postupne deštruuovať i ich demografická štruktúra. Tak vznikol demograficky depresný pás pozdĺž južného okraja Slovenska siahajúci od okresu Dunajská Streda po okres Trebišov a spomalil sa i rozvoj mestských centier tohto územia. Bude nevyhnutné prehodnotiť makroekonomickú lokalizačnú politiku štátu (resp. uvoľniť jej logické prirodzené toky, ako to bolo do roku 1950) z hľadiska polyfunkčného využitia našich ekologickej najvhodnejších priestorov. To umožní i obnovu populačného rastu a zvýšenie významu nižín a nízko položených kotlín i z hľadiska sídelného.

V kotlinách, najmä stredne a vysoko položených (Považie, Pohronie, Spiš), ktoré sú ekologickej veľmi labilné, existujú bariéry ich využitia. V mnohých kotlinách stredného Slovenska sa blízime k hraniciam ich maximálneho zataženia a vznikajú tu možnosti vážnych ekologickej kríz. Okrem toho naše kotliny neznesú sídelné aglomerácie s vyše 100 tis. obyvateľmi. Dnes sú ale v tých kotlinách a ich centrálach lokalizované také aktivity, resp. ekonomickým rozvojom získali mestá taký silný ekonomický potenciál, že majú predpoklady, aby sa z nich vyvinuli strediská so 120 až 150 tis. obyvateľmi. Typickým príkladom je Žilinská kotlina. Na druhej strane sú nedocenené kotliny intra-vulkanickej brázdy ležiace na juhoslovenskej dopravnej osi (Bratislava – Nové Zámky – Šahy – Lučenec – Košice). V kotlinach lokalizovaný priemysel zaberá zvyčajne najnižšie položenie a pre poľnohospodárstvo najvhodnejšie priestory (aluviálne nivy riek a nízke terasy). Neobyčajne vážnym problémom v kotlinách je vedenie komunikačných trás, vysoká energetická náročnosť bývania ale i práce človeka.

3. Vyššie uvedené deformácie v rozložení obyvateľstva Slovenska podľa skupín regionálnych geomorfologických celkov, ktoré sú súčasne aj odlišnými ekologickými celkami boli spôsobené chybami rozhotnutiami makrolokalizačnej ekonomickej politiky, najmä chybami v rozložení priemyslu. Svedčia o tom dátá z nasledovnej tabuľky:

Tab. 3 – Počet pracovníkov priemyslu podľa skupín regionálnych geomorfologických celkov Slovenska v r. 1970 a 1980

Skupiny celkov:	1970		1980	
	počet abs.	podiel %	počet abs.	podiel %
Nižiny	199 301	36,2	246 981	36,1
Kotliny	251 495	45,7	310 287	45,4
Pohoria	99 968	18,1	126 351	18,5
Slovensko	550 764	100,0	683 619	100,0

(O.Bašovský, J. Mládek, 1984)

Pred rokom 1950 hlavnými odvetviami priemyslu Slovenska bol potravinársky a ľahký priemysel. Tieto sa viazali na svoje surovinové bázy, ktorími boli zväčša nížiny a kotliny. Možno oprávnenie predpokladať, že nížiny sa podieľali asi 1/2 na priemysle Slovenska.

Zásadný obrat nastáva po r. 1950. Industrializácia kotlín naberá prudké tempo a podiel nížin na priemysle poklesáva na 36,2 % v r. 1970 a 36,1 % v r. 1980. Naopak prudko rastie podiel kotlín, najmä stredne a vysoko položených. Kotliny zaberajúce 16,5 % rozlohy Slovenska koncentrujú až 45,4 % priemyslu Slovenska. Obzvlášť deformačné pôsobí koncentrácia priemyslu do stredne a vysoko položených, t.j. ekologickej veľmi labilných kotlín. Sú to všetko kotliny aj podstatne viac energeticky náročne na bývanie, prácu ale i dopravu obyvateľstva.

4. Vyššie uvedený proces rozloženia priemyslu, ale i ďalších aktivít sa svojimi deformačnými vplyvmi odrazil hlavne na raste mestského obyvateľstva. Svedčia o tom údaje nasledovnej tabuľky:

Tab. 4 – Proces urbanizácie podľa skupín regionálnych geomorfologických celkov r. 1869-1988

Prírodné celky	Podiel mestského obyvateľstva					
	1869		1950		1988	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Nížiny	124 828	52,2	439 080	51,4	1 274 067	42,8
Kotliny	73 397	30,7	329 303	38,6	1 330 324	44,0
Pohoria	41 034	17,1	85 717	10,0	392 66	13,2
Slovensko	239 259	100,0	854 100	100,0	2 977 052	100,0

(G.Tomášová – Petrášová, 1990)

Do r. 1950 rozvoj miest ako i celkový proces urbanizácie sa z hľadiska priestorového viazal na ekonomicky aktívne oblasti, ktorými boli predovšetkým nížiny. Bol to do určitej miery logický proces, vyvíjajúci sa sice v hospodársky zaostalej, prevažne agrárnej, ale trhovej ekonomike.

Z tohto dôvodu nížiny ako celok tvorili hlavnú bázu urbanizácie Slovenska. V mestách nížin sa koncentrovalo v r. 1869 52 % a v r. 1950 iba o málo menej (51,4%) z celkového počtu mestského obyvateľstva Slovenska.

V kotlinách sa nachádzali asi tri desatiny mestského obyvateľstva Slovenska, čo však odpovedalo aj podielu obyvateľstva kotlín na celkovom obyvateľstve Slovenska.

V súvislosti s úpadkom baníctva a železiarstva v r. 1869 až 1950 začali mesta v pohoriach stagnovať a preto poklesol podiel pohorí na mestskom obyvateľstve Slovenska zo 17,1 % na 10%.

Zásadná zmena nastala v r. 1950 až 1988. V dôsledku už spomínaných chýb v makro-ekonomickej politike štátu, poklesol podiel nížin na mestskom obyvateľstve Slovenskej republiky v r. 1950 až 1988 z 51,4 % na 42,8 % a naopak prudko vzrástol podiel kotlín (z 38,6 % v r. 1950 na 44,0 %). Prenesenie rozvojového ekonomickejho a tým aj urbanizačného fažiska z nížin do kotlín považujeme za ekonomicky neobyčajne drahú chybu v regionálnom rozvoji Slovenska. Bohužiaľ treba uviesť, že aj niektoré územno-plánovacie dokumenty o urbanizácii a jej hlavných osiach prijaté minulým režimom, objektívne napomáhali deformačnému vývoju. Z tohto aspektu vyniká obzvlášť nedocenenie južnej ekonomicko-komunikačnej a tým aj urbanizačnej osi (Bratislava – Podunajská nížina – Juhoslovenská nížina – Košice) a centier položených na tejto osi.

5. Nakoľko najväčšie mestá a hlavné komunikácie tvoria kostru regionálnej štruktúry Slovenska, a pretože ich rozvoj bol v mnohom negatívne determinovaný vplyvmi

minulého režimu, samozrejme že aj regionálna štruktúra Slovenska je z časti deformovaná. Formovanie sa regiónov a regionálnej štruktúry štátu ako celku je neobyčajne dlhodobý a zložitý proces, a preto jedno obdobie deformácie môže túto štruktúru pozitívne alebo negatívne poznačiť, no nemôže zastaviť objektívne sa rozvíjajúci proces formovania sa regionálnej štruktúry. Regionálna štruktúra je odrazom vnútorného vývoja regiónotvorčích sôr formujúcich jednotlivé regióny, alebo tzv. primárneho (prírodného) regionálneho potenciálu nezávislého od človeka a potenciálu sekundárneho, technického, využívaného (vytváraného) človekom – spoločnosťou (M.Lukniš, 1985). Z tohto dôvodu formačný vplyv určitého obdobia je pri dynamickej (historickej) analýze regiónov ľahko identifikovateľný, ale je mimoriadne nákladný z hľadiska korekcií.

Regionálna štruktúra Slovenska bola nami identifikovaná na báze hľbokej anaýzy hierarchie centier už v r. 1986 (O.Bašovský, J.Mládek, 1986). Naša identifikácia tzv. mezoregiónov, tj. regiónov vyšších ako sú dnešné okresy, je veľmi blízka identifikácií ako ju vykonali ekonómiovia resp. urbanisti (Projekt urbanizácie ..., 1982) s tou výnimkou, že podľa nás Bratislava tvorí centrum I. rádu, Košice centrum II. rádu a Banská Bystrica až centrum III. rádu rovnocenné Žiline, Prešovu, Trenčínu, Martinu, Trnavu a Nitru. Projekt urbanizácie nesprávne považoval všetky tri krajské centrá za rovnocenné metropolitné centrá, čo sa dodnes odráža v nekritických ambíciách a preceňovaní postavenia Banskej Bystrice v prácach architektov. Za najväznejší záver vyplývajúci zo zahľbenia sa do priloženej mapy je fakt, že mezoregióny kotlinovo-horskéj časti Slovenska, s malým prírodným potenciálom majú vyvinuté dve silné centrá III.a rádu (Žilinsko-martinský), alebo III.a a III.b rádu (Banskobystricko-zvolenský, Trenčiansko-považskobystrický). Zatiaľ mezoregióny nížin, ktoré majú veľký prírodný potenciál, možnosti rozvoja ekonomiky a dopravy, majú iba slabšie vyvinuté jedno centrum III.b rádu (Lučenský, Novozámocký), alebo s jedným silným centrom typu III.a rádu (Nitriansky, Trnavský), či dvoma slabými centrami typu III.b rádu (Michalovsko-humenský).

Z uvedeného opäťovne vyplýva, že dosiaľ bolo rozvojové fažisko Slovenska položené na kotlinovo-horskú časť Slovenska, ktorá mala nielen nadmerne koncentrovaný priesmyšel, ale rozvíjali sa tu mestá, ktoré zanedbalo prekrocia ekologické bariéry únosnosti svojich kotlín. Vznikol tu od okresu Považská Bystrica po Humenné demograficky prírastkový pás okresov, kde je i na vidieku relatívne značný prírastok obyvateľstva. Naopak regióny nížin pozdĺž južného Slovenska tvorené obcami v pásu od okresu Nové Zámky po Trebišov tvoria demograficky regresný a stagnačný pás, hoci toto územie má veľký sídelný potenciál. Demografickú slabosť tu komplikuje navyše zložitá etnosociálna štruktúra obyvateľstva (rómsky problém) (O.Bašovský et al., 1985).

Práve súčasné obdobie reštrukturizácie ekonomiky vytvára podmienky aj pre revíziu a odstránenie deformácií v regionálnej štruktúre Slovenska. Hlavnou priestorovou deformáciou regionálnej štruktúry Slovenska je ekonomicke, dopravné a sídelné nevyužitie jej južného ekonomicke-dopravného koridoru a tým i oživenia nielen jeho ekonomickeho, ale i demografického rastu a zintegrovania sa s metropolitnými územiami Slovenska.

III. Urbánný a regionálny systém Slovenska: medzinárodné a vnútorné súvislosti

Súčasné spoločensko-ekonomicke premeny u nás budú mať zásadný význam pre ďalší vývoj našej sídelnej a regionálnej štruktúry. Na túto štruktúru budú vplyvať faktory ako medzinárodnej, tak i vnútroštátnej povahy, ktoré obe spája prechod na trhovú ekonomiku. Trhové hospodárstvo silne poznačí a transformuje všetky doterajšie ekonomicke a priestorové procesy ako aj naše predstavy o ich pôsobení či možnosti regulovania.

Hlavné transformačné podmienky vývoja urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska z hľadiska medzinárodného podľa nášho názoru spočívajú v nasledovnom:

1. Slovenská republika, ako samostatný štátne subjekt, za krátko vstúpi do väčšieho regionálneho celku ako bola ČSFR či RVHP, t.j. do Európy. V Európe sa už dlhé desaťročia formovali nielen ekonomickej subjekty a zoskupenia ďaleko vyšej úrovne ako je Slovensko, ale sformovali, resp. formujú sa veľké a silné priestorové ekonomickej útvary, zóny a pod. Jednou z najbližších k nám zón je tzv. ekonomický priestorový útvor formy banánu, tiahnuci sa od stredného a južného Anglicka, cez krajiny Beneluxu, centrálneho a severného Francúzka, bývalé západné Nemecko, Švajčiarsko až po severné Taliansko (Lombardi). P. Dostál a M. Hampl (1992) vo svojej práci predpokladajú sformovanie sa druhej ekonomickej osi, resp. druhostupňového „banánu“, ktorý sa tiahne z južného Švédska, cez Dánsko na Berlín, Sasko, Durfinsko, Česko, Viedeň a jej okolie, západne Slovensko s Bratislavou a Budapešť. Ide o najdynamickejšie územie z hľadiska ekonomickejho rozvoja. Naše napojenie na toto územie môže byť sprostredkové cez Rakúsko, s ktorým rozvíjame dobré vzťahy (os Norimberg – Mnichov – Viedeň – Bratislava), ale i cez formujúcu sa tzv. Hexagonál, ktorá však v dôsledku juhoslovanskej krízy zostala stagnovať a z ktorej sa vyčlenila relatívne aktívna Vyšegradská štvorka. Doterajším smerom našich ekonomických kontaktov, obzvlášť kontaktov Slovenska, boli štáty bývalého ZSSR. Čažký úder našej ekonomike, ktorá mala zväčša tzv. „filiálny“ charakter z hľadiska celej ČSFR (pobočky českých závodov, resp. postupné prenechávanie vývozu do SNŠ na Slovensko), spôsobuje najmä nesolventnosť odberateľov v SNŠ. Pretože inovačné vplyvy prichádzajú zo západu, z ekonomickejho banánu a oblasti Česka, treba sa za každú cenu napojiť na Česko a západnú Európu, nenechávajúc pritom zabudnuté ani naše vzťahy a veľké skúsenosti i možnosti v spolupráci so SNŠ. Podľa nášho názoru nie sú vždy využité možnosti na hlbšiu spoluprácu s Poľskom. Oživili sa sice niektoré komunikačné spojenia, nevyužívajú sa mnohé možnosti z hľadiska výmeny. Rovnako je to i s blízko ležiacim Rumunskom. Dúfame, že sa vytvoria aj predpoklady dobrých vzťahov s nástupníckymi štátmi Juhoslávie a Maďarskom. Okrem osi Mnichov – Viedeň – Bratislava, snáď rovnakú hodnotu má aj spojenie Bratislava – Viedeň – Miláno. Je interesantné, že krajinu od severného Talianska a Juhoslávie po Čechy, Slovensko a záesti i Poľsko, tvorili v minulosti na tie časy blízky celok späť ekonomickými, kultúrnymi a politickými väzbami. Nedalo by sa ich oživiť? Z uvedeného vyplýva, že Slovensko prekročilo svoj rámec a musí vo svojom ekonomickom i politickom vývoji počítať, že je súčasťou väčšieho dosť meniaceho sa celku, ktorý bude bezsporu ovplyvňovať jeho súdlnú a regionálnu štruktúru.

2. Už z doterajších premien v strednej Európe sa ukazuje, že z hľadiska kontaktov so západnou Európou najexponovanejším územím sa stáva stará metropolitná oblasť západného Slovenska a osobitne Bratislavu. Tu sa v oblasti Viedeň – Bratislava a Györ môže sformovať významný nadnárodný ekonomický útvor zabezpečujúci výmenu kapitálu, tovarov, ľudí, inovácií a informácií nielen medzi nami a Rakúskom, ale i medzi Západnou a Východnou Európou. Oblast Bratislavu a Viedne považuje sa za ekonomicky najvýhodnejší región z hľadiska lokácií nových výrob na tomto styku. Bratislava a Slovensko ako celok môžu byť významným sprostredkovateľom kontaktov medzi týmito celkami. Bratislava tak môže nadviazať nielen na veľtržné tradície, ale i ako miesto prenikania západného kapitálu do východných krajín. Významnou skutočnosťou sa môže stať podstatné zvýšenie dopravného významu Bratislavu a jej okolia z hľadiska leteckej, železničnej i riečnej dopravy. Z tohto dôvodu môžno očakávať tretiu rozvojovú dekadú Bratislavu v tomto storočí (1990 – 2000). Bratislava má všetky predpoklady stať sa vo väzbe na Viedeň pôlom rastu medzinárodného významu. Preto Bratislave a jej spojeniu s ostatným Slovenskom treba z hľadiska našej spoločnosti venovať zvýšenú pozornosť.

3. Kardinálny význam pre vstup Slovenska do Európy a širších medzinárodných väzieb má zásadné vylepšenie jeho komunikačnej infraštruktúry. Bez komunikačnej infra-

štruktúry niet ekonomického rozvoja. Z tohto aspektu sa ukazuje ako nevyhnutné prehodnotiť všetky druhy dopravy a spojov z hľadiska súčasných a budúcich potrieb a ich výzieb na medzinárodné siete a potreby hlavne podnikateľskej sféry. Týka sa to hlavne leteckej dopravy, dialničnej siete, rýchlych železníc, telekomunikačnej siete atď. Vzhľadom nato, že doterajšia komunikačná a spojovacia sieť bola budovaná z aspektu bývalej ČSFR a spojenia na východ a silne sa v nej prejavili neodôvodnené lokálne preferencie, zrejme sa ukáže potreba hlbšej prestavby ako sa domnievame.

4. Zásadne treba prehodnotiť niektoré potenciály krajiny, a to v ich väzbe na sídelný a ekonomický potenciál, avšak s prihliadnutím na medzinárodné súvislosti. Takým je rekreačný potenciál krajiny. Napriek všetkým problémom v oblasti životného prostredia, ktoré Slovensko má, napriek istému narušeniu prírody Slovenska, naša krajina predstavuje mimoriadne zaujímavú, hodnotnú a príťažlivú, ako z hľadiska prírody, tak i spoločensko-kultúrneho, oblasť cestovného ruchu celoeurópskeho významu, obzvlášť z hľadiska perspektívneho. Nevybudovanosť dopravnej siete, zlá materiálno-technická báza cestovného ruchu a obzvlášť jeho slabá propagácia spôsobujú slabé využitie tohto bohatstva. Seriózne odhady a predbežné prepočty ukazujú, že prínos z cestovného ruchu napríklad stredného Slovenska ďaleko predčí jeho zisky z priemyselnej výroby. Ak sa urýchlene dostaneme vybavenosťou a službami na európsky štandard, tak cestovný ruch by mohol byť doslova „trojským koňom“ prieniku slovenskej ekonomiky do Európy a urýchlenia vstupu zahraničného kapítalu k nám.

Hlavné transformačné vnútorné faktory vplývajúce na sídelnú a regionálnu štruktúru spočívajú v nasledovnom:

1. V súvislosti s osamostatnením Slovenska vystupuje do popredia mimoriadne vážne otázka integrity Slovenska. Jej hlavným komponentom je existujúca regionálna štruktúra Slovenska a dopravné fahy medzi hlavnými centrami Slovenska. Z hľadiska hierarchie centier na Slovensku vystupuje ako centrum I. rádu Bratislava. Centrom II. rádu sú Košice. Zásadne nesprávnym sa ukázalo v Projekte urbanizácie Slovenska (Projekt urbanizácie ..., 17) zaradenie Bratislavu, Košíc a dokonca i Banskej Bystrice medzi rovnomenné tzv. metropolitné centrá Slovenska, hoci Banská Bystrica tvorí centrum III. rádu rovnomenné Žiliny, Trnavu, Nitru, Prešovu, Trenčínu a ľ. Podľa nášho názoru Banská Bystrica je centrom III. rádu a nie je zrovnatelná s Bratislavou a Košicami. Vzhľadom na tvárnosť Slovenska, najmä jeho pretiahly tvar v západovýchodnom smere a excentrickú polohu Bratislavu voči ostatnému územiu Slovenska (mimoriadne výhodnú z hľadiska medzinárodného), dva sklonky Slovenska spadajúce ku Bratislave a Košiciam, javí sa logické, že Košice musia plniť popri funkcií centra východného Slovenska aj istú časť funkcií hlavného mesta. To je jedna stránka veci. Druhou je skutočnosť, že v rámci Uhorska, bývalej ČSR a povojnovej ČSSR neboli využité možnosti na užšie a rýchle spojenie medzi Košicami a Bratislavou. Takýmto spôsobom sa vyuvinuli z hľadiska integrity Slovenska dve jej slabé miesta, a to východné Slovensko a Juhoslovenská kotlina. Hlavný dopravný tah Slovenska, košicko-bohumínska trať a jej rekonštrukcia (zdvojkolojnenie, elektrifikácia) neboli robený z hľadiska integrity Slovenska, ale bola to trať slúžiaca importno-exportným potrebám Českej republiky a severného Slovenska. Pretože dopravný systém má mimoriadne veľký vplyv na rozvoj miest, niet sa čo čudovať prudkému rastu miest položených na vážsko-hornádskom fahu. Je interesantné, že najekonomickejší a najkratší tah medzi Košicami a Bratislavou v smere Košice – Lučenec – Šahy – Nové Zámky – Bratislava neboli využitý ani za bývalej ČSR ani po druhej svetovej vojne. Každému dopravnému laikovi musí byť jasné, že košicko – bohumínska trať bola budovaná za Uhorska v záujme c.k. monarchie a modernizovaná po vojne v záujme Českých zemí a nie integrity Slovenska. Dokonca sa začala rekonštruovať a budovať i autostrádna sieť smerom na Banskú Bystricu a nie najkratším smerom na Košice (s možnosťou odbočky cca 50 km na Banskú Bystricu), ktorá by zintegrovala tieto dve metropolitné centrá Slovenska. Tento južný komunikačný tah mohol by dnes

mať obrovský stimulačný význam pre Košice (VSŽ) a rad závodov južného Slovenska a Pohronia, ale hlavne mohol podstatne prispieť k zintegrovaniu východného a južného Slovenska k Slovensku západnému a Bratislave. Aktuálnosť tohto problému je vysoká i vzhľadom na možnosti, aby sa táto trasa stala hlavnou komunikačnou osou medzi formujúcou sa zónou Viedne – Bratislavu – Györu, resp. západnou Európu a oblasťou SNŠ.

2. Hlavnou vnútornou podmienkou zmien v sídelnej a regionálnej štruktúre Slovenska sú premeny v oblasti ekonomickej transformácie späť s novými ekonomickými trendmi na Západe. Slovenský priemysel či už založený na vlastných alebo dovádzaných surovinách, pracovnej sile či tradičiach a pod., v dôsledku technologickej zaostalosti iba ľahko znesie konkurenciu. Okrem toho tento priemysel v silnej miere tvorili filiálky českých podnikov bez obchodného, výskumno-technologického a i. managementu. Slovenské podniky zväčša vyrábali suroviny, polotovary, či časti pre finálnu výrobu v Čechách. Z hľadiska jeho rozvoja je nevyhnutné si uvedomiť:

- že novo zakladané podniky zahraničnými spoločnosťami ako filiálky a dcérske podniky v podstate testujú prostredie, v ktorom by spoločnosť chcela rozvíjať aktivitu.
- ďalej si treba uvedomiť, že nie ceny, ale kvalita a termíny dodávok rozhodujú o ich uplatnení na zahraničných trhoch.

Z tohto dôvodu treba očakávať, že naše mestá, ktorých vedúcou funkciou bola priemyselná funkcia, budú sa transformovať alebo i v prípade, že priemyselná funkcia zostane zachovaná, dôjde k zníženiu jej významu, pretože v trhovej ekonomike budú tieto závody oprostene o veľký byrokratický aparát, resp. činnosti, ktoré v západných krajinách vykonávajú iné firmy (export – import, opravárenské služby atď.). Všeobecne možno očakávať zníženie významu priemyslu a zvýšenie významu terciárnych funkcií v našich mestách.

3. Rozhodujúce postavenie vo funkčnej štruktúre našich miest nadobudne III. (obchod, služby) a IV. sektor (veda, výskum, univerzity). Táto skutočnosť bola v minulosti silne podcenená a vyplýva z bariéry medzi vedou, univerzitami a praxou, resp. nahradzovania vedy a univerzít „objektívnymi“ rezortnými či podnikovými výskumnými štruktúrami, resp. negovania rezortného výskumu, či výskumu univerzít byrokratickými štruktúrami štátneho aparátu.

Treba uviesť, že na slovenský priemysel obzvlášť ľahko doľahnú dôsledky tzv. „filiálneho systému“, kedy závody bez technického výskumu (a teda i možností zavádzania nových technológií), bez obchodného managementu a marketingových skúseností „materských závodov“, stanú sa hračkou súl v tvrdom trhovom prostredí.

Obzvlášť významné postavenie v štruktúre miest, menovite miest centier regiónov, má výskum, veda a univerzity, vyššie služby z oblasti finančníctva, poisťovníctva, obchodu, podnikateľských inštitúcií, ale i kultúry, zdravotníctva a pod. Skúsenosti USA, Japonska, ale i iných vyspelých krajín ukazujú, že práve mestá s týmito aktivitami, t.j. mestá, kde sa rodia nové invencie a myšlienky, kde sa vytvárajú prvé vzory zdokonalených výrobkov, sú najprogresívnejšími mestami v sídelnom systéme. Im sú podriadené mestá, ktoré zabezpečujú masovú výrobu daných tovarov, resp. tretia skupina miest so štandardizovanou výrobou (nemetropolitná industrializácia). Strediská vedy a vedeckého progresu, resp. pri nich ležiace centrá sú hlavnými gestormi spoločensko-ekonomickejho progresu, ale i hlavnými centrami urbanizácie. Takýchto centier nemôže byť 16 – 18, ale iba 6 – 7. Najlepšie predpoklady majú sa nimi stat popri Bratislave a Košiciach ešte Nitra, Žilina, Banská Bystrica, Prešov, prípadne Lučenec.

4. Štvrtým vnútorným faktorom vplývajúcim na rozvoj urbánneho a sídelného systému bude vývin a cena dopravy. Doteraz u nás dopravné tarify ako v osobnej, tak i v nákladnej doprave boli mimoriadne silno intervenované štátom. Trhové hospodárstvo má súčasť výnimky, ale podstatná časť dopravných nákladov musí byť krytá reálou cenou. K zrealneniu nákladov a cien cestovného mestskej i nemestskej osobnej, ale i ná-

kladnej dopravy dochádza v súčasnosti. Na Slovensku existuje neobyčajne intenzívna dochádzka za prácou. Denná dochádzka za prácou na Slovensku je okolo 928 tis. osôb a niekoľko 100 tis. žiakov a učňov. Naše urbánne systémy sa nám v podstate javia v dvoch podobách. Ako mestá s trvale bývajúcim obyvateľstvom (noc), resp. ako tzv. „denné urbánne systémy“, t.j. aj s dochádzajúcimi (A. Bezák, 1990). Počet denne dochádzajúcich je úmerný veľkosti miest. Do Bratislavky dochádza okolo 100 tis. obyvateľov, do Košíc asi polovica, do ostatných miest menej. Čo urobí s našimi mestami zvýšenie cestovného? Tak ako v iných krajinách aj u nás dôjde zrejme k zmenšeniu dochádzkových zón, resp. k dočasnému rastu obyvateľstva v dôsledku jeho presídlenia a vôbec k celkovej ekonomizácii mobility obyvateľstva.

5. Ďalším a snáď najdôležitejším faktorom, ktorý bude ovplyvňovať vývin slovenských miest, bude v súvislosti so zavedením trhového mechanizmu výška nájomného. Trhový mechanizmus riadiaci sa vzťahom ponuka – dopyt bude hrať najvýznamnejšiu úlohu u veľkých miest, menovite Bratislavky a Košíc. Vzhľadom nato, že tieto mestá budú zohrávať i nadálej vedúcu úlohu v ekonomickom živote i sídelnom a regionálnom systéme Slovenska, stanú sa mestami najdrahšieho bývania. V týchto mestách možno očakávať koncentráciu najaktívnejšieho, podnikavého a dravého obyvateľstva, ktoré bude mať prostriedky na drahé nájomné a bude tak nepriamo vytláčať obyvateľstvo sociálne (hlavne však ekonomicky) slabé, t.j. dôchodcov a i. Títo sa budú usídlovať zrejme v prímestských sídlach, alebo sídlach kde majú rodičovské domy, či iné možnosti ubytovania. Pri sledovaní urbánneho vývoja bude nevyhnutné túto otázku sledovať a výskumne ju pripraviť.

IV. Prognóza vývoja urbánnej a regionálnej štruktúry Slovenska

Ako sa uvedené faktory zmien medzinárodných a vnútorných podmienok a transformácie ekonomiky odrazia na našom sídelnom, urbánnom a regionálnom systéme?

Na základe hlbokého poznania doterajšieho vývoja nášho urbánneho a regionálneho systému ako i štúdia vývoja sídelných a regionálnych systémov v západoeurópskych krajinách možno predpokladať nasledovný vývoj u nás:

1. Náš sídelný a regionálny systém vzhľadom na hlboké zmeny vonkajšieho prostredia (medzinárodné súvislosti) a zásadné zmeny vnútorného prostredia (vznik samostatného štátu, prechod na trhovú ekonomiku, zmenu hodnôt, regulačných opatrení a i.) nevyhne sa určitému nárazu, či stresu, z dôsledkov tejto hlbokej transformácie spoločnosti, v podstate nemajúcej obdoby v doterajších dejinách. Tento náraz, či stres sa odrazí v stagnácii rastu obyvateľstva časti miest, v hlbšej diferenciácii miest z hľadiska významu, ale i rastu obyvateľstva, v zmenách v doterajšom smerovaní a intenzite mobility obyvateľstva, na zvýšení sociálneho napäťia v najviac tangovaných mestách z hľadiska rastu či úpadku, v prestavbe mestských štruktúr – hlavne CBD (Central Business District), v oživení procesov premiestňovania sa obyvateľstva v mestách a vzniku sociálnej segregácie a pod.

2. V urbánnom systéme Slovenska vzrástie mimoriadne význam jej vedúceho centra Bratislavky. Bratislava má mimoriadne priačinivú polohu z hľadiska medzinárodného. Leží v kontaktnej zóne troch štátov a etník (Slovensko, Rakúsko, Maďarsko) a blízko je položená voči Česku, Nemecku a Slovinsku. Bratislava ako hlavné mesto získá všetky výhody, ktoré sú späté s hlavnými mestami samostatných štátov (ambasády, vládne orgány a iné centrálne inštitúcie). Jej možnosť kooperovať s Viedňou vytvára predpoklady pre vznik významného ekonomickejho pólu na kontaktnej zóne Západu a Východu. Napriek súčasným problémom podstatne vzrástie jej význam ako dopravného centra riečnej, leteckej (vďaka blízkosti Viedne), železničnej i cestnej dopravy. Bratislava sa môže stať východiskom, miestom, cez ktoré preniká zahraničný kapitál, ale

i kultúra a obchod na Slovensko. Môže sa stať mestom pre spojenie Západu s Východom (SNŠ). Z tohto dôvodu Bratislava má v súčasnosti hlavnú úlohu vylepšiť dopravné spojenie so zahraničím, ale i vnútrozemím, ako aj vylepšiť vnútornú infraštruktúru tak, aby bola schopná zhosiť sa funkcie sídla centrálnych vládnych inštitúcií, zastupiteľských orgánov, ale i republikových a nadnárodných inštitúcií.

3. Košice zostanú po Bratislave druhým vedúcim centrom urbánnej štruktúry Slovenska. Vzhľadom na excentrickú polohu hlavného mesta Bratislavu, Košice by mali popri funkcii metropolitného mesta východného Slovenska súčasne časť plniť i niektoré funkcie hlavného mesta (dislokácia niektorých vládnych inštitúcií, či ich expozitúr). Čo je však zásadne nevyhnutné, začať z oboch strán (Bratislavu i Košice) vylepšovať dopravné spojenie medzi týmito metropolami, a to južným dopravným koridorom Bratislava – Šahy – Lučenec – Košice. Urýchlene treba začať, a to aj v rámci tzv. verejných prác, s úpravou cestného spojenia (tri prúdy) a obnovy priameho rýchlikového železničného spojenia na trase Bratislava – Lučenec – Košice. Nevyhnutne treba Košiciam – aj vzhľadom na ich výrobný profil, skúsenosti technickej a ekonomickej inteligencie – zveriť funkciu hlavného sprostredkovateľa stykov Západu (Viedeň – Bratislava) so SNŠ. Uvážiť projekt rýchlej alebo širokorozchodnej železnice Košice – Lučenec – Gabčíkovo (Bratislava) a podporiť všetky aktivizačné projekty hlavne VSŽ pozdĺž južného fahu, ktorý má mimoriadny význam pre vývoz konkurencie schopnej produkcie Košíc a východného Slovenska na západné trhy.

4. Rozvoj ostatných regionálnych centier bude závisieť hlavne od aktivity regionálnych inštitúcií a podnikateľov schopných využiť regionálne zdroje a potenciál pre rozvoj celého regiónu a ich centier a ďalej od ich aktivity v oblasti vylepšovania spojenia na vedúce centrál Slovenska – Bratislavu a Košice – a tým i spojenie so zahraničím. V tejto súvislosti možno regionálne centrá rozdeliť na dve skupiny:

a) prvú skupinu tvoria regionálne centrá, ktoré ležia v kotlinách stredného Slovenska, a ktoré z hľadiska ekologickejho neposkytujú rozvojové podmienky pre vznik miest s vyše 100 tis. obyvateľmi (Žilina, Považská Bystrica, Martin, ale i Poprad, Liptovský Mikuláš), a ktorých rozvoj treba regulovať,

b) druhú skupinu tvoria regionálne centrá v nížinách s možnosťou rozvoja a ďalšieho rastu najmä z hľadiska ekologickejho, ekonomickejho (energia), ale i z hľadiska rozvoja vyváženej regionálnej štruktúry Slovenska a posilnenia jeho integrity (Lučenec, Michalovce, Nové Zámky).

Kým prvá skupina miest má predpoklady opriest svoju ekonomickú bázu o rozvoj cestovného ruchu, mala by však opatrne rozširovať svoju sídelnú bázu. Druhá skupina miest má predpoklady pre rozvoj priemyselných aktivít a značného rozširovania sídelnej bázy.

5. Ostatné centrá sídelného systému Slovenska sa budú vyvíjať v závislosti od rozvoja svojich mestotvorných funkcií. Pretože väčšina ich opieraťa svoj doterajší rozvoj o priemyselnú funkciu, ktorá z hľadiska logiky lokalizácie priemyslu je niekedy až nezmyselná (elektronika v zaostalých územiacach, ďaleko od výskumnnej bázy, hutníctvo v územiacach hodnotných z hľadiska rekreácie atď.), zrejme tu dôjde, diferencované od mesta k mestu, k transformácii ich funkcií (hlavne rozvoj terciéru), prípadne niekedy i k udržaniu priemyselnej funkcie, ak jej výroba bude mať konkurenčné parametre z hľadiska svetového trhu, resp. ako sa výroba môže stať doplnkom priemyselných komplexov štátu či v zahraničí. U nás, podobne ako všade v zahraničí budú najrýchlejšie rástť najväčšie mestá a to na úkor miest najmenších či miest s degenerovanými funkciemi.

6. Už vyššie sme uvideli, že naše mestá sa počas bývalého režimu dostali do fázy zásadnej prestavby, t.j. dostali sa do fázy prekročenia prahových veľkostí. Nedostatok finančných prostriedkov neumožnil dokončiť ich prestavbu. Staré, štýlove, výrazne a hodnotné centrá sa devastovali, alebo boli deštrúované, nové sídliská zostali zase

neukončené a naviac neboli architektonicky logicky napojené na staré štruktúry. Z tohto dôvodu ako aj z prudkého rozvoja terciárneho sektoru, najmä obchodu, finančného sektora a ľudí, ktorí nahradili starú distribučnú sieť, najsilnejšej prestavbe v súčasnosti podliehajú centrálné časti miest, vznikajú skutočne CBD (Central Business District). Táto prestavba sa zväčša vymkla z rúk príslušných odborných orgánov, je živelná, možno však očakávať po začiatocnom náraze na jej stlmenie a postupnú reguláciu. Obnova centrálnych mestských častí tvorí aj jeden z hlavných problémov západných miest a nie je preto čo diviť niekedy ich živelnnej transformácii. Treba však problémom venovať zvýšenú pozornosť najmä z hľadiska zachovania, či obnovy pôvodnej hodnotnej architektúry stredu miest, resp. dimenzovaniu jednotlivých druhov prevádzok vzhľadom na potreby mesta.

7. Vidiecke osídlenie za bývalého režimu dostalo dve obrovské rany. Prvá súvisela so zákazom výstavby v nestrediskových obciach, ktorým bola podložená demografická rovnováha obyvateľstva obcí a tieto obce sa dostali najskôr do demografickej a potom i stavebnej deštrukcie, pretože prestarli obyvatelia nemali síl ani prostriedkov na obnovu domov a mládež nemôžuc stavat sa prestahovala do miest. V mnohých vidieckych sídlach, ktoré obyčajne boli blízko položené voči mestám, resp. ktoré mali krajinoestetickú hodnotu, boli domy, pôvodne poľnohospodárske usadlosti a posledne i rodinné domy zmenené na rekreačné „chalupy“. Druhá súvisela s nedostatočnou záväznosťou a nedisciplinovanosťou obyvateľstva pri výstavbe nových domov (nerešpektovanie stavebných čiar, štýlu a typu domov a ľ.). To malo za následok, že časť našich vidieckych sídiel je dobrých po každej stránke, značná časť je z hľadiska stavebného štýlu veľmi divoká, a časť je rozrušených. Vidíme dva smery v oživení a úprave vidieckeho osídlenia. Prvý spočíva v oživení ekonomickej bázy vidieckych sídiel (poľnohospodárske podniky podľa obcí, rozvoj iných aktivít a pod.), druhý v ich postupnom architektonickom stavebnom zjednotení. Dnes ľahko predvídateľ vôbec ďalší vývoj vidieckeho osídlenia. Určité javy naznačujú na možnosti jeho oživenia, iné faktory zasa naznačujú, že bude veľmi obľažné zabrániť jeho deštrukcii, resp. postupnému zanikaniu. Nové možné trendy v ekonomike na vidieku, fažkosti v rozvoji ekonomickej bázy miest a ľ. skutočnosť môžu prispieť k zachovaniu tohto fenoménu.

8. Aký odraz budú mať novodobé procesy na regionálnu štruktúru Slovenska? Niektoré faktory sme už naznačili vyššie.

a) V regionálnej štruktúre Slovenska zrejme ešte významnejšie postavenie ako má dnes bude mať hlavné mesto Bratislava. Zrejme v dôsledku svojho rozvoja zmení sa nielen vnútorná štruktúra mesta, ale Bratislava stimulujúco bude vplývať na rozvoj svojho metropolitného zázemia.

b) V doterajšom vzťahu k Bratislave (čo do veľkosti a významu) zaostanú Košice, aj keď ich rozvoj sa v budúcom desaťročí zrýchli. V budúcnosti, za predpokladu stabilizácie a obnovy ekonomickej rasty v SNS, mohli by Košice túto stratu dohnáť a stať sa jedným z najvýznamejších centier profitujúcich z výmeny so SNS.

c) Terajší regionálny systém Slovenska sa v podstate zachová v dnešnej podobe. Isteže môže dôjsť k zníženiu či zvýšeniu významu niektorých regionálnych centier a regiónov v závislosti od rozvoja hlavne ich aktivít III. a IV. sektoru, vylepšenia či zhoršenia dopravného napojenia a najmä v závislosti od aktivizácie ich vnútroregionálnych síl. V súčasnosti je jasne preukazateľné formovanie sa regiónov vyššieho stupňa ako sú mezoregióny (regióny Bratislavky, Nitry, Žiliny, Banskej Bystrice, Košíc a Prešova). Regionálne povedomie, regionálna aktivita a ľ. v podstate neekonomicke kategórie hrajú v rozvoji regiónov veľmi dôležitú úlohu, pretože stojia v pozadí ako multiplikátori regionálneho rozvoja a rasty. Práve tieto sily budú mať hlboký vplyv na rozvoj centier regiónov a dosah ich vplyvu.

d) Regionálna štruktúra každej krajiny sa vyznačuje silnou inerciou, t.j. zotrvačnosťou a fažkou meniteľnosťou. Podľa našich poznatkov náš dnešný regionálny systém napriek problémom, ktoré má a deviácie, ktoré sa v ňom odrazili hlavne za posledných 40 ro-

kov, v podstate predstavuje najdeúľnejšiu schému pretože odpovedá trvalým prírodnou-ekologickým danostiam našej krajiny, ktorú by mal človek napĺňať a čo najviac respektovať.

L iter atura:

- ATLAS SSR (1980), Mapová časť, Bratislava.
- BAŠOVSKÝ, O. (1972): Niektoré problémy urbanizácie Slovenska. ACTA FRN UC, Economico – geographica, Nr 11, Bratislava, SPN, s. 49 – 66.
- BAŠOVSKÝ, O. (1982): Ekonomicko-sídelný potenciál územia a jeho prognózovanie. Urbanita, 38, Bratislava, s. 47 – 51.
- BAŠOVSKÝ, O. (1986): Funkcie miest a ich interpretácia z hľadiska vývoja regionálnej štruktúry SR. Geografický časopis, 38, Bratislava, s. 126 – 136.
- BAŠOVSKÝ, O. (1991): Sídelná štruktúra Slovenska z hľadiska životného prostredia. Životné prostredie 1, 91, Bratislava, s. 33 – 38.
- BAŠOVSKÝ, O., DIVÍNSKÝ, B. (1991): The Development of Modern Urbanization in Slovakia and its Problems. Revue Belge de Géographie, 115 anné, Bruxelles, s. 265 – 277.
- BAŠOVSKÝ, O. et al. (1985): Regionálna analýza a prognóza rozvoja okresov Juhoslovenskej kotliny. Geografický časopis, 37, Bratislava, s. 287 – 302.
- BAŠOVSKÝ, O., HVOŽDAROVÁ, E., POVINCOVÁ, E. (1982) : Základné geografické premeny v rozložení obyvateľstva podľa regionálnych geomorfologických jednotiek Slovenska v rokoch 1869 – 1980 a jeho problémy. Geografický časopis, 34, Bratislava, s. 113 – 126.
- BAŠOVSKÝ, O., LAUKO, V. (1990): Uvod do regionálnej geografie. Bratislava, SPN, s. 148.
- BAŠOVSKÝ, O., MLÁDEK, J. (1984): Problémy koncentrácie obyvateľstva priemyslu v regionálnych geomorfologických jednotkách Slovenska. AFRN UC, Formatio et protectio naturae IX, Bratislava, s. 153 – 166.
- BAŠOVSKÝ, O., MLÁDEK, J. (1986): Sociogeografická regionalizácia SSR I. (Hierarchia sídelného systému). Archív Katedry regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny PFUK, Bratislava, VČ, rkp., s. 118.
- BAŠOVSKÝ, O., MLÁDEK, J. (1987): Sociogeografická regionalizácia SSR II. (Vymedzenie aglomerácií SSR). Archív Katedry regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny PFUK, Bratislava, VČ, rkp., s. 43.
- BEZÁK, A. (1990): Fungčné mestské regióny v sídelnom systéme Slovenska. Geografický časopis, 42, Bratislava, s. 57 – 73.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (1992): Urbanization, administration and economies: future geopolitical and geo-economic changes in changing territorial administration in Czechoslovakia. In: Dostál, P., Illner, M., Kára, J., Barlow M. (eds.): Changing Territorial Administration in Czechoslovakia, International Viewpoints. Univeriteit van Amsterdam, Amsterdam, s. 191-203.
- GARDA VSKÝ, V. (1994): Geopolitical development of the Czech state. Sborník ČGS, 99, 2, s. 71-78.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNL, K. (1987): Regionální struktúra a vývoj systému osídlení ČR. Univerzita Karlova, Praha, s. 255.
- KORČÁK, J. (1938): Geopoliticke základy Československa, jeho kmenové oblasti. Orbis, Praha, s. 172.
- LUKNIŠ, M. (1985): Regionálne členenie Slovenskej socialistickej republiky z hľadiska jej racionálneho rozvoja. Geografický časopis, 37, Bratislava, s. 137 – 163.
- MAZÚR, E., LUKNIŠ, M. (1978): Regionálne geomorfologické členenie Slovenskej republiky. Geografický časopis, 30, Bratislava, s. 101 – 125.
- Projekt urbanizácia Slovenskej socialistickej republiky (1982), I. Aktualizácia. URBION, Bratislava.
- TOMÁŠOVÁ – PETRÁŠOVÁ, G. (1990): Hlavné zvláštnosti vývoja urbanizácie na Slovensku v rokoch 1869 – 1988 podľa geomorfologických celkov. Dipl. práca, Archív Katedry regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny PFUK, Bratislava, rkp., s. 100.

S u m m a r y

CURRENT STATE AND FUTURE TRENDS IN URBAN AND REGIONAL STRUCTURES IN SLOVAKIA AND THE ECONOMIC TRANSITION

The urban structure, distribution of economic activities and chief transport routes form the basis of Slovakian regional structures. Key determining factors of urban and regional structure in Slovakia are as follows:

- it is a country of strong natural diversity;
- the current urban and regional structures has received new impulses in the post-war period, i.e. in between 1950-1989;
- in the course of past forty years urban and regional structures have developed in a rigid and stagnating political environment;
- Slovakian urban and regional structures have so far developed in the framework of hierarchically higher regions (Hungarian Empire, Czechoslovakia).

The following facts typify the current state and problems of urban regional structure in Slovakia:

1. Slovakia is a recently urbanized territory. Only 25 % of Slovaks were urban dwellers in 1930; the same figure, however, rose to 56 % by 1991. This rapid urbanization has taken place after World War II under conditions of the „socialist industrialization“ and reflects all positive qualities and drawbacks of that era.

2. The improper locational policy of the totalitarian state put industries and settlements into environmentally vulnerable basins. Lowlands, often offering better conditions, were neglected.

3. The influx of industry and settlements into inner Carpathian basins moved the urbanization hubs there.

4. Urban centers in basins have developed faster than their counterparts in lowlands. This resulted into large deformations of the regional structure. Regional centres in lowlands are thus underdeveloped, while mountainous regions have strong centres. Twin towns are frequent.

The post-1989 transition that deeply changes economic conditions and the whole society will also have considerable influence on Slovakian urban and regional structures. Both domestic and international factors will play role.

The most important international influences will be as follows:

1. Slovakia enters Europe – an incomparably larger area than the former Czechoslovakia was. Supranational structures already exist in Europe and new ones are being established. Slovakia aims to be included in the economic hub of Europe which at the moment extends from the Atlantic coast to northern Italy.

2. Recent studies indicate that the region Vienna-Bratislava-Györ might become a new economic center of European rank.

3. The improvement of Slovakian transport routes is inevitable.

4. Slovakia strongly needs re-evaluation of its own potential. Locational aspects and human and recreational sources should be in the center of importance.

Among domestic factors, the following ones should be emphasized:

1. Better territorial integration is needed, especially the connection between Bratislava and Košice and Bratislava and southern Slovakia.

2. Tertiary and quaternary sectors should contribute stronger to the urban economy.

3. The outbreak of market economy would most probably affect commuting and consequently the whole urban structure.

4. Housing and rents will also be considerably changed.

The future trends in the Slovakian urban and regional systems are based on following predictions:

1. Thorough and deep differences among Slovakian cities and towns are likely to occur soon.

2. Urban centres of the highest rank (Bratislava and Košice) will become even more important.

3. Towns with modern industries and high quality services are likely to gain importance and power. Nitra, Žilina, Banská Bystrica, and Prešov are among first candidates. These towns will become centres of high rank regions.

4. There will be fundamental changes in the internal urban structure. Functions and appearance of many towns will be largely changed, especially the CBDs.

Urban and regional development in Slovakia enters the period of market economy that brings many qualitative changes. Towns and regions will develop on bases of economic efficiency and the legacy of past will disappear.

(Pracoviště autora: Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny Prírovodovedeckej fakulty UK, Mlynská dolina, 842 15 Bratislava.)

Došlo do redakce 5.1.1995

Lektorovali Václav Gardavský a Martin Hampl

DUŠAN DRBOHLAV

PRAVDĚPODOBNÝ VÝVOJ EVROPSKÉ MEZINÁRODNÍ MIGRACE „VÝCHOD – ZÁPAD“

Věnováno 100. výročí narození prof. Korčáka

D. Drbohlav: *The Probable Future of the European „East-West“ International Migration.* – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 92 – 106 (1995). – The study comprises selected results of a Delphi research (subjective judgements on the future on a collective expert basis) on international migration between Central/Eastern and Western European countries. 70 (in the first Delphi round) and 39 (in the second Delphi round) scholars and officers, especially sociologists, economists, geographers and demographers, dealing with the topic of migration, from all over Europe took part. The contribution shows respondents' evaluating and assessing possible future determinants of movements, types and composition of movements, volume and timing of migration, regional differentiation of migratory flows and recommendations in terms of „Western“ and „Eastern“ migration policy objectives.

KEY WORDS: „East-west“ European international migration – Delphi method – migration policy – future development of migration.

1. Úvod

Není pochyb o tom, že mezinárodní migrace dnes patří mezi nejvíce vnímané, velmi „citlivé“ a důležité procesy, prakticky s celosvětovým dosahem.

Komplexní a navíc masový jev, jaký představují současné mezinárodní migrační proudy, se dotýká mnoha sfér života jak emigračních, tak i imigračních společností (viz např. Drbohlav 1994). Není proto divu, že tato otázka přitahuje pozornost vědců, politiků i „úřednického aparátu“. Ti všichni se kromě analýz minulých a současných trendů rovněž pokouší seriánem odhadnout pravděpodobný budoucí vývoj mezinárodní migrace (např. Tabbarah 1988, Hoffmann–Nowotny 1990, Muus–Cruijsen 1991, Muus 1992, van de Kaa 1993¹⁾). Navíc přirozeně hledají cesty a nástroje, jakými lze mezinárodní migraci a všechny její doprovodné atributy přijatelně zvládnout. Je to zcela přirozené, uvědomíme-li si, že v rámci masových populačních pohybů, vymykajících se jakékoli v kontrole, „ztrácejí“ prakticky všechni. Smysluplná a odpovědné „řízení“ společnosti v tomto ohledu bezpochyby vyžaduje aktivní politiku.

Pro současnou evropskou migraci „Východ-Západ“ jsou typické stejně rysy, jimiž lze všeobecně charakterizovat klima mezinárodní migrační situace – rostoucí intenzita migračních pohybů i zvyšující se zájem o ně. Uvolnění bariér, které v minulosti bránily Východoevropanům²⁾ v pohybu na „Západ“ spolu s možným a navíc často proklamova-

¹⁾ Kromě těchto příspěvků, soustředujících se převážně na stanovení velikosti budoucích migračních toků, se množí další autoři tohoto tématu dotýkají okrajově.

²⁾ Termín „východní Evropa“ v celém článku zahrnuje ex-komunistické země střední a východní Evropy (ZSVE): Polsko, Českou republiku, Slovensko, Maďarsko, Albánii, státy bývalé Jugoslávie, Bulharsko, Rumunsko a evropskou část bývalého Sovětského svazu. Pod pojmem „západní Evropa“ pak rozumíme západní část kontinentu, tj. včetně severoevropských i jihoevropských zemí.

ným ohrožením západoevropských zemí masivní imigrací (jako důsledek probíhajících transformačních procesů v zemích střední a východní Evropy) jsou důvodem k tomu, proč budoucí evropská migrace „Východ-Západ“ je a nadále bude v centru zájmů. Stanovení budoucího vývoje mezinárodní migrace je však velmi obtížným úkolem. Do hry vstupuje mnoho překážek i pastí vyvěrajících z „nezvladatelné komplexity“ – palety vnějších faktorů, jež především řídí a ovlivňují migraci (např. Appleyard 1991, van de Kaa 1993).

Jestliže se budeme zabývat evropskou migrací „Východ-Západ“, pak klíč k predikci jejího vývoje spočívá zejména v politické a ekonomické nestabilitě východní Evropy (více její východní než střední části) a v politických a administrativních zásazích a opatřeních Evropy západní. Podstatné je, že nezávisle na jakýchkoliv i snad opodstatněných a smysluplných predikcích mohou výše uvedené atributy změnit migrační realitu velmi rychle a neočekávaně. Navíc v mnoha směrech sami o sobě velmi problematické, zastaralé a na bázi jiných společensko-ekonomických poměrů vzniklé migrační teorie zatím příliš nepomohou v řešení praktických úkolů. Stejně tak nepřesná, nekompletní, zpožděná a nekompatibilní data zhoršují celou situaci. Shrňme-li, pak toho není opravdu mnoho, oč se při predikování budoucího vývoje evropské migrace „Východ-Západ“ lze opřít.

Metoda vícenásobného expertního hodnocení Delfy je jedním z možných nástrojů, který může obohatit individuální predikce. Ty jsou a budou ostatně činěny v každém případě. Právě pomocí Delfy výzkumu (subjektivních, leč „kolektivních a organizovaných“ expertních názorů) se v tomto příspěvku ve zkratce pokusíme zodpovědět některé základní otázky pravděpodobného budoucího vývoje evropské mezinárodní migrace „Východ-Západ“. Jde konkrétně o aspekty: proč?, kdo?, kolik? a kdy? bude asi migrovat a jaká konkrétní strategická opatření by mohla tento pohyb pomoci účinně řešit. Důležitým cílem příspěvku je rovněž seznámení se samotnou Delfy metodou a vyzkoušení její aplikace na migrační problematice.

Předtím, než Delfy metodou konkrétně aplikujeme, pouze heslovitě seznámíme čtenáře s jejími hlavními charakteristickými znaky. Další metodologické a metodické poznatky lze načerpat např. v titulech: Martino 1972, Linstone-Turoff 1975, Sackman 1975 nebo Rowe-Wright-Bolger 1991.

2. Metodologie – vývoj, hlavní principy a formy, sféry užití Delfy metody

Dalkey a Helmer (1963 – citováno podle Linstone-Turoff 1975) vystihují účel prve tzv. Delfy studie následovně: „... postup, při kterém se získá nejspolehlivější shoda názorů skupiny expertů ... pomocí série (po dávkách rozdělovaných) dotazníků, umožňujících kontrolní zpětnou vazbu daných názorů“ (Linstone-Turoff 1975)³⁹. Základním prvkem Delfy metody jsou tedy dotazníky, které jsou postupně v několika kolech předkládány respondentům-expertům, aniž by byl zajištěn jejich vzájemný přímý kontakt. Metoda jako taková byla vyvinuta z tzv. „brain-stormingu“. Obě metody, Delfy i tradiční „brain-storm“ patří k tzv. interaktivním výzkumným technikám, zvaným rovněž „výzkum jako veřejný dialog“. Na rozdíl od „brain-stormingu“ se však Delfy snaží minimalizovat nevýhody a nedostatky, kterými „brain-storm“ trpí. K těm patří např.: 1) vliv dominantních osobností; 2) fakt, že někteří jedinci neodhalí před ostatními to, co jinak prosazují; 3) tendence přizpůsobit se, což mění individuální postoje; 4) příliš mnoho informací/dat, často nerelevantních výzkumu a 5) neexistence pocitu odpovědnosti za

³⁹ Více obecně: „Delfy lze charakterizovat jako metodu pro uskutečnění skupinového komunikačního procesu tak, aby daný proces byl účinný a dovolil skupině jednotlivců jako celku řešit komplexní problém“ (Linstone-Turoff 1975).

zjištěné výsledky. K možná nejdůležitějším aspektům Delfy patří to, že anonymita a nerealizovaný přímý kontakt mezi respondenty umožňuje každému účastníkovi panelu vyjádřit svůj názor jakož i jej později – po konfrontaci s dalšími odlišnými informacemi/daty a názory – pozměnit.

Můžeme rozlišit přinejmenším dvě základní odlišné formy Delfy přístupu. Tzv. „conventional Delphi“, jež je užívána hlavně jako metoda pro predikci budoucího vývoje založeného na konsensu respondentů. Jde zde hlavně o kvantitativní hodnocení. Naproti tomu tzv. „policy Delphi“ slouží jako instrument k systematickému objasnění problémů a rozdílů v pohledech spojených s určitými taktickými, strategickými (plánovitými) opatřeními. Jedná se především o „kvalitativní hodnocení“, o úvahy, skryté za vlastní „kvantitativní predikcí“. Samotná Delfy metoda však nemůže být považována za nějaký finálně definovaný a vyčerpávající způsobem popsaný instrument s určitou stabilní technikou provedení. Různé Delfy metody se mohou značně odlišovat jedna od druhé a mohou mít opravdu málo společného. Metoda jako taková je vždy přizpůsobena zejména výzkumnému tématu, vědecké orientaci a průpravě výzkumníků i výši prostředků věnovaných na konkrétní výzkum.

Ačkoliv v 50. a 60. letech bylo využití Delfy velmi často omezeno pouze na sféru vojenskou, nyní je situace výrazně odlišná. Její aplikace lze obvykle nalézt tam, kde se řeší komplexní společenské problémy jako je např. sféra zdravotnictví, dopravy či prostředí jako takového (viz např. Masser-Foley 1987, Svidén 1988).

Lze definovat určité specifické podmínky, při jejichž splnění je možné použít Delfy metody doporučit: 1) jestliže pocitujeme nedostatek objektivních dat anebo když pořízení takovýchto dat je finančně velmi náročné; 2) jestliže výzkumný problém může být řešen pouze nedostatečně nebo intuitivně, obzvláště tehdy, když do hry vstupují rozličná „politická pozadí“; 3) jestliže je zde touha vytvořit společný budoucí scénář, při jehož tvorbě je potřebná spolupráce expertů.

V určitém ohledu právě specifické podmínky ovlivňující predikci mezinárodní migrace jasně signalizují možnou aplikaci Delfy metody. Navíc, přednosti Delfy, jakými jsou mimo jiné překonání nedostatků v psychosociální sféře, malá finanční náročnost a rychlosť provedení, vybízejí ke zúročení i v rámci migračního výzkumu. Delfy se tak při zachování základních pravidel jejího správného užití může stát zajímavým doplňkem a obohacením jiných klasických výzkumných metod používaných při řešení migrační problematiky.

Aplikace Delfy na politicky a sociálně citlivou problematiku mezinárodní migrace – pracujeme-li v panelu s mezinárodní skupinou expertů – však může přinášet také specifické obtíže. Relativní a snad obecně získatelná „subjektivní objektivita“ výpověď může být v některých případech „neuvědoměle“ zbarvena a ovlivněna ideologickým pozadím, jakož i historií a velikostí mateřské země respondentů.

Užití Delfy ve sféře migrací je doposud spíše vzácností. V této souvislosti je možné např. citovat de Beerovu „teoretickou“ zmínu o dané vazbě (de Beer 1990) či Simonovu expertní analýzu mezinárodní migrace v USA (nikoliv však opravdovou Delfy) skrze názory špičkových specialistů (Simon 1989).

3. Koncepce („tvář a duše“) migračního Delfy výzkumu, struktura respondentů

Delfy studie o pravděpodobném vývoji evropské migrace „Východ-Západ“ proběhla ve dvou kolech v zimě a na jaře 1993. Otázky v dotaznících byly koncipovány ve stylu obou výše zmíněných forem – „conventional“ i „policy Delphi“.

Kontaktováno bylo celkem 226 potenciálních respondentů – v mnohem i špičkových expertů na poli migračního výzkumu či „migrační administrativy“ (zejména výzkumní-

ci, vysokoškolští pedagogové, vysocí státní úředníci a politici – včetně velvyslanců, zástupci významných mezinárodních institucí, vědeckých center a organizací zabývajících se migrační problematikou – např. EU, IOM, UNHCR a ILO). Polovina ze západní a polovina z východní Evropy⁴. V obou částech Evropy byli přizváni ke spolupráci respondenti hlavně z řad ekonomů, sociologů, sociálních geografů a demografů, a to proto, aby bylo odstraněno nebezpečí „jednostranného pohledu na realitu“. Celkem 70 (32 %) osob reagovalo na první dotazník (44 ze 14 zemí východní Evropy včetně zemí bývalého Sovětského svazu a 26 z 10 zemí západní Evropy a Kanady). Kategorie výzkumník/pedagog byla zastoupena nejčetněji (83 % všech zúčastněných v prvním kole). 70 % respondentů tvořili muži. 39 respondentů ze 69 (tj. 57 %), kterým byl dotazník pro druhé kolo zaslán, se zúčastnilo i kola druhého. 24 (62 %) z nich byli Východoevropané a 15 (38 %) pocházelo ze zemí západní Evropy. Tato absolutní čísla (týkající se obou kol) jsou dostatečně reprezentativní pro provedení Delfy výzkumu (více o respondентаch viz Drbohlav 1993).

Tematicky otázky v celém výzkumu pokrývají široké spektrum problematiky evropské mezinárodní migrace „Východ-Západ“. V tomto příspěvku nyní uvedeme pouze stručné závěry týkající se předpokládaných determinant pohybů, typu a složení toků, jejich objemu i časování a jejich regionální diferenciaci podle jednotlivých zemí. Relativně samostatnou část pak tvoří vyhodnocení strategických migračních opatření, navržených experty, směřující k celkovému zvládnutí tohoto typu mezinárodní migrace. Příspěvek podává skutečně velmi souhrnnou informaci bez přiblížení detailnějších poznatků. Je např. záměrně odhlédnuto od individuálních „kvalitativních“ názorů (citací) expertů, které jsou však jinak páterí i skutečným kořením „policy Delphi“. Pro zájemce o hlubší seznámení se s výsledky této studie odkazují na jiné práce (např. Drbohlav 1993, 1995 a, b).

4. Výsledky

4.1. Determinanty migrace

Podle odpovědí respondentů bylo možno identifikovat čtyři hlavní determinanty (klíčové faktory) podmiňující pravděpodobný vývoj budoucí evropské mezinárodní migrace „Východ-Západ“:

1) imigrační politiku Západu; 2) ekonomickou a sociální situaci Západu; 3) ekonomickou a sociální situaci Východu; 4) politické klima Východu (poklidný regulovaný průběh reforem versus odklon od demokratických přeměn, etnické a náboženské konflikty, občanské války apod.).

V druhém kole Delfy byly tyto determinanty – společně s jednou další: „emigrační politika Východu“ – předloženy respondentům k dalšímu ohodnocení z hlediska jejich očekávané důležitosti (resp. jejich váhy ve skupině determinant). Přestože byl získán spíše heterogenní než homogennější obrázek, určitá polarizace přece jen existuje (viz hodnoty směrodatně proměnné v tab. 1). Podle respondentů budou v následujících pěti letech nejdůležitějšími determinantami evropské migrace „Východ-Západ“ – „politické klima na Východě“ a „ekonomická a sociální situace na Východě“. Naproti tomu „emigrační politika Východu“ se zdá být do budoucna nejméně důležitá (tab. 1).

⁴ Z logických důvodů byly v této části Evropy kontaktováni především experti na vnitřní migraci, jakož i ve velké většině spíše výzkumní/pedagogičtí pracovníci a politici.

Tab. 1 – Očekávané determinanty Evropské migrace „Východ–Západ“ pro období 1994–1998 podle jejich významnosti (druhé kolo Delfy)

Determinanty migrace	Průměr	Směrodatná odchylka	(N)
Politické klima na Východě	3,63	1,56	35
Ekonomická a sociální situace Východu	3,29	1,20	35
Migrační (imigraci) politika Západu	3,00	1,21	35
Ekonomická a sociální situace Západu	2,77	1,06	35
Migrační (emigraci) politika Východu	2,37	1,70	35

Poznámka: Respondenti měli seřadit determinanty migrace podle jejich očekávané důležitosti; 5 – nejdůležitější ... 1 – relativně nedůležitý, užitím všech čísel 1–5. (N) – absolutní počet respondentů (ti, kteří odpověděli).

Tab. 2 – Očekávané nejdůležitější typy pohybů („vstupních mechanismů“) evropské migrace „Východ–Západ“ pro období 1994–1998

Typ migrace	Průměr	Směrodatná odchylka	(N)
Ilegální migrace	4,33	1,53	52
Legální migrace:			
Pracovní migrace	4,23	1,65	52
Azylanté, utečenci	3,64	1,53	53
Sjednocení rodiny	3,06	1,32	50
Migrace na bázi humanitární	3,02	1,60	50
Ostatní (např. Aussiedler)	2,86	1,60	51

Poznámka: Respondenti měli seřadit typy migrace podle jejich očekávané důležitosti; 6 – nejdůležitější

4.2. Typy a složení migračních proudů

Respondenti měli rovněž za úkol seřadit podle důležitosti dané vybrané typy očekávaných evropských migračních pohybů „Východ–Západ“ tak, jak se pravděpodobně uplatní v následujícím pětiletém období. Za nejdůležitější jsou ve výše uvedeném smyslu považovány ilegální pohyby a legální pracovní migrace. Nejméně významné se expertům do budoucna jeví tzv. kategorie „ostatní“ reprezentovaná např. pro Německo charakteristickými pohyby „Aussiedler“ (tab. 2).

Podle směrodatné odchylky signalizující stupeň názorové shody je zřejmé, že nejvíce roztríštěny byly názory na úlohu pracovní migrace. Naproti tomu pohledy na význam sjednocování rodin, ač stále spíše heterogenní, byly mezi respondenty relativně nejvíce podobné.

4.3. Velikost a průběh migrace v čase

Při odhadu pravděpodobného vývoje evropské mezinárodní migrace „Východ–Západ“ na budoucích pět let, který vycházel ze srovnání se současnou situací, většina ze 37 expertů (druhého kola Delfy) vyjádřila očekávání růstu (51 %) či stabilizace (41 %) východoevropských migračních proudů směrem do západní Evropy (tab. 3).

Srovnáváme-li rozdíly v názorech na tuto otázku mezi východními a západními experty, nenacházíme statisticky významnější rozdíly (test chí-kvadrát, prvé kolo Delfy, 60 respondentů).

Tab. 3 – Předpokládaný vývoj evropské migrace „Východ–Západ“ pro období 1994–1998 ve srovnání se současnou situací (v %)

Období		A	B	C	D	E	(N)
Během nastávajících pěti let	I	0,0	3,3	23,3	53,3	20,0	60
	IA	0,0	2,9	20,6	52,9	23,5	34
	II	0,0	2,7	40,5	51,4	5,4	37
Na přelomu tohoto tisíciletí	I	0,0	17,6	29,4	45,1	7,8	51
	V prvé dekádě příštího tisíciletí	I	2,2	17,8	53,3	24,4	2,2
V prvé dekádě příštího tisíciletí							

Poznámka: A – výrazné snížení, B – snížení, C – beze změny – stabilizace, D – zvýšení, E – výrazné zvýšení. I – prvé Delfy kolo, IA – prvé Delfy kolo, ale v rámci něj pouze ti respondenti, kteří se účastnili i kola druhého, II – druhé Delfy kolo. (N) – absolutní počet respondentů (ti, kteří odpověděli).

Tab. 4 – Předpokládaný maximální objem celkové evropské migrace „Východ–Západ“ v jednom roce či více letech během období 1994–1998 (v %)

Objem migrace	I	IA	II
Méně než 0,2 milionu	1,8	0,0	0,0
V rozmezí 0,3 až 0,9 milionu	25,5	27,3	22,9
V rozmezí 1,0 až 2,9 milionu	43,6	42,4	60,0
V rozmezí 3,0 až 4,9 milionu	25,5	24,2	17,1
Více než 5,0 milionu	3,6	6,1	0,0
(N)	55	33	35

Poznámka: I – prvé Delfy kolo, IA – prvé Delfy kolo, ale v rámci něj pouze ti respondenti, kteří se účastnili i kola druhého, II – druhé Delfy kolo. (N) – absolutní počet respondentů (ti, kteří odpověděli).

V souladu s kvantitativním hodnocením je také kvalitativní hladina postojů. Více méně převažuje názor, že migrační toky Východoevropanů směrem na západ budou spíše dlouhodobou záležitostí stejně, jakou jí jsou i procesy politické konsolidace a ekonomického růstu (tedy klíčové determinanty). Podle mnohých by tento stálý migrační tlak mohl být doprovázen krátkodobými migračními vlnami vzniklými na bázi etnických a náboženských konfliktů (viz též 4.1.). Na druhé straně však v předpověďích expertů (prvého kola) existuje jasná tendence: od určitého časového horizontu snižování objemu toků s narušujícím časem. Znamená to, že již pro prvnou dekádu příštího tisíciletí pouze 27 % respondentů vyjádřilo názor, že daná migrace se bude zvyšovat či výrazně zvyšovat, přičemž dalších 53 % věří v její stabilizaci či dokonce snížení (20 %) (tab. 3).

Se vzdálenějším horizontem předpovědi rovněž klesá absolutní počet těch, kteří se pokouší vývoj odhadnout. Tedy rovněž klesá „opravněnost“ porovnávat rozdíly mezi názorovými hladinami skupin expertů z Východu a Západu. Nicméně činíme-li přesto tak, pak povaha předpovědí východních respondentů ve srovnání s jejich západními kolegy se zdá být o trochu více optimistická ve smyslu formulování ne tak objemných migračních toků.

Hodnocení budoucnosti z hlediska společenských problémů spojených s výše zkoumanou migrací „Východ–Západ“ kopíruje trend nastíněný již v souvislosti s předpověďí samotných migračních proudů (v rámci prvého kola Delfy): blízký nárůst s postupným zmiňovaným napětím a dále v čase zvyšující se stabilizací situace. V tomto případě nebyly nalezeny významnější rozdíly v názorech obou skupin expertů reprezentujících obě části evropského kontinentu.

Co se týká pravděpodobného maximálního objemu migračních toků směřujících z Východu na Západ pro jeden rok či více let v následujícím pětiletém období (1994–1998) přibližně 60 % expertů se kloní k velikosti mezi 1,0 – 2,9 milionu. Další nejčet-

Tab. 5 – Pravděpodobný prudký nárůst evropské migrace „Východ–Západ“ na více než 2 miliony pohybů ročně (v %)

Období	I	IA	II
1993	1,9	0,0	0,0
1994 až 1995	27,5	27,6	29,4
1996 až 1997	15,7	17,2	8,8
Po roce 1997	3,9	3,4	2,9
Nikdy	51,0	51,7	58,8
(N)	51	29	34

Poznámka: I – prvé Delfy kolo, IA – prvé Delfy kolo, ale v rámci něj pouze ti respondenti, kteří se účastnili i kola druhého, II – druhé Delfy kolo. (N) – absolutní počet respondentů (ti, kteří odpověděli).

nější „sousední kategorie“ představující 0,3 – 0,9 a 3,0 – 4,9 milionu osob v pohybu (tab. 4) preferuje cca 23 % a 17 % expertů (druhé kolo Delfy).

Ze 41 % respondentů, kteří očekávají, že se evropská migrace „Východ–Západ“ prudce zvýší na více než 2 miliony ročně (druhé kolo Delfy), očekává cca 29 %, že tomu tak bude v letech 1994–1995. Dalších cca 9 % se domnívá, že se tak stane v letech 1996–1997. Naopak téměř 59 % se domnívá, že k tak masivním pohybům nikdy nedojde (tab. 5). Významnější rozdíly mezi oběma skupinami expertů zde nebyly opět potvrzeny (test chí-kvadrát, prvé kolo Delfy).

Druhé kolo bylo v tomto tematickém okruhu výsledkově více či méně odlišné od kola prvého. I zde měli respondenti, v souladu s filozofií této metody, možnost přehodnotit své názory i kvantitativní predikce. Mohli tak učinit po seznámení s výsledky kola prvého. Jak vyplývá z porovnání názorových hladin obou kol, je zřejmé, že přibližně polovina expertů účastnících se i druhého kola Delfy projevila obecně větší optimizmus (viz tab. 3, 4 a 5).

4.4. Regionální diferenciace migračních toků

Jak bylo respondenty zmíněno, existuje množství různorodých faktorů ovlivňujících roli jednotlivých evropských zemí co se týče jejich budoucí pravděpodobné „imigraci/ emigraci zátěže“ (obecně blíže např. Drbohlav 1994). My se zde zaměříme především na konečný „kvantitativní“ efekt expertních úvah.

Tabulka 6 podává souhrnnou informaci⁹.

Největšímu absolutnímu přílivu emigrantů z Východu v letech 1994–1998 by jednoznačně mělo čelit Německo a poté v menší míře Rakousko – jako dvě nejatraktivnější cílové země západní Evropy. Švédsko, Francie, Itálie a Finsko by pravděpodobně též měly být intenzivně zapojeny do „východo-západních“ migračních kontaktů. Naproti tomu Španělsko, Portugalsko a Irsko by v této souvislosti měly být prakticky mimo hru (tab. 6). Státy bývalé Jugoslávie a z nich zejména Bosna a Hercegovina, dále pak Albánie a Rumunsko jsou obdobně v absolutním vyjádření označovány z hlediska vazby na západní část Evropy jako perspektivně nejvýznamnější emigraci země Východu. Naopak podle expertního hodnocení mají být Česká republika, Maďarsko, Slovensko,

⁹ Jsou v ní uspořádány výsledky jak prvého kola Delfy, v němž byli respondenti požádáni o posouzení pravděpodobné budoucí migrační role zemí v evropském kontextu tak, i kola druhého, ve kterém měli a) obdobně ohodnotit význam některých nově zařazených zemí, b) opětne potvrdit předešlá hodnocení či přehodnotit význam států, na jejichž migrační úlohu se v prvním kole celkově pohlíželo velmi diferencovaně.

Tab. 6 – Předpokládané zatížení (ve smyslu absolutních migračních proudů) vybraných evropských zemí mezinárodní migrací v období 1994–1998

A) Imigrace do západní Evropy z Evropy východní

Země	Průměr	Směrodatná odchylka	(N)	S
Německo	1,38	0,56	58	I
Rakousko	2,21	0,93	56	I
Švédsko	2,81	0,88	53	I
Francie	2,96	0,94	55	I
Itálie	3,08	1,00	53	I
	3,15	0,96	34	IA
	3,14	0,95	37	II
Finsko	3,10	1,02	52	I
	3,00	0,97	33	IA
	3,39	0,92	38	II
Švýcarsko	3,28	1,13	53	I
	3,24	1,10	34	IA
	3,32	1,00	37	II
Benelux	3,31	0,90	55	I
Dánsko	3,54	0,89	50	I
Řecko	3,55	1,00	49	I
	3,61	1,09	33	IA
	3,37	1,03	35	II
Velká Británie	3,68	0,98	53	I
	3,60	1,01	35	IA
	3,97	0,87	37	II
Norsko	3,74	0,94	51	I
Španělsko	4,04	0,87	48	I
Portugalsko	4,35	0,90	46	I
Irsko	4,62	0,99 ¹	42	I

B) Emigrace z východní Evropy do Evropy západní

Bývalá Jugoslávie	1,66	0,72	56	I
Bosna a Hercegovina	1,91	0,92	35	II
Albánie	2,30	1,17	53	I
	2,48	1,20	33	IA
	2,40	1,04	35	II
Rumunsko	2,32	0,86	56	I
Bělorusko, Ukrajina, Moldávie	2,50	1,00	52	I
	2,42	1,03	31	IA
	2,97	0,91	31	II
Polsko	2,60	0,87	55	I
Ostatní země bývalého Sovětského svazu	2,69	1,14	51	I
	2,79	1,18	29	IA
	3,24	1,17	33	II
Makedonie	2,88	0,77	34	II
Srbsko a Černá hora	3,06	1,03	35	II
Chorvatsko	3,09	0,92	35	II
Bulharsko	3,06	0,95	51	I
	3,21	0,99	33	IA
	3,11	0,71	36	II
Pobaltské republiky	3,47	0,92	55	I
Slovensko	3,48	0,91	54	I
Slovinsko	3,76	0,92	34	II
Maďarsko	3,93	0,93	54	I
Česká republika	4,09	0,92	54	I

Poznámka k Tab. 6: ¹ Po vyloučení tří extrémních položek činí směrodatná odchylka 0,34 a průměr 4,87. Respondenti ohodnotili země podle předpokládané zátěže imigračními/emigračními toky: hodnocením 1–6 – velmi vysoká (1) až velmi nízká zátěž (6). S – soubor: I – prvé Delfy kolo, IA – prvé Delfy kolo, ale v rámci něj pouze ti respondenti, kteří se účastnili i kola druhého, II – druhé Delfy kolo. (N) – absolutní počet respondentů (ti, kteří odpověděli).

Slovensko a pobaltské republiky pravděpodobně nejstabilnější ve vztahu k budoucí emigraci na Západ.

Mezi východními a západními experty neexistovaly v rámci tohoto hodnocení žádné zřetelnější názorové rozdíly (podobnost pohledů obou skupin expertů na „zatížení“ imigračních zemí Západu měřená Spearmanovým koeficientem korelace: R = 0,936, kritický bod = 0,514, p = 0,05, N = 15; na emigraci z východoevropských zemí: R = 0,909, kritický bod = 0,602, p = 0,05, N = 11).

Mnozí respondenti se více méně shodli na následujících perspektivních intenzivnějších migračních vazbách, které by měly být ustanoveny (snad více než kterékoliv jiné) mezi výchozími zeměmi Východu a příslušnými „západními partnery“:

Polsko – Německo (Francie, Belgie);

Česká republika – Německo, Rakousko;

Slovensko – Rakousko;

státy bývalé Jugoslávie – Německo, Itálie, Rakousko;

Albánie – Itálie, Řecko;

Bulharsko – Řecko (Itálie);

Rumunsko – Francie, Německo (Itálie, Belgie);

státy bývalého Sovětského svazu – Německo, Skandinávie (Francie).

4.5. Doporučení strategických opatření k řešení migrační problematiky

V dotazníku uvedli respondenti na požádání širokou škálu doporučení strategického charakteru, která by měla být uskutečněna v následujících třech letech (1994-1996) v rámci řešení problémů a otázek spojených s mezinárodní migrací. Návrhy přitom byly formulovány zvlášť pro západní a východní Evropu. Definovaná opatření se týkala jak obecných politických a ekonomických aspektů, které přirozeně podmiňují migraci, tak i konkrétnějších atributů vázaných těsněji k samotné migraci. Právě tyto úzeji formulované návrhy získané v prvním kole byly ve druhém kole Delfy předloženy respondentům k dalšímu hodnocení.

Obecně bylo doporučováno, aby Západ vyvíjel úsilí o zachování mírového prostředí a co možná nejúčinněji přispíval ke zmírnění a konečnému řešení problémů v ohniscích napětí a válek ve východní Evropě. Stejně klíčová je podle expertů i nutnost ekonomické pomoci zemím Východu. Zdůrazněna byla hlavně stimulace pohybu kapitálu místo pohybu pracovních sil a umožnění volného obchodu mezi východoevropskými a západoevropskými zeměmi i prostřednictvím vytvořených podmínek pro vstup „slabšího“ na západní trhy.

Zachovat a dále rozvíjet stabilní demokratické systémy a ozdravovat vlastní ekonomiku byly nejčetněji udávané strategické cíle doporučované zemím Východu. V závislosti na stupni rozvoje daných východoevropských zemí, jimž byla daná doporučení implicitně adresována, představovala konkrétní doporučení širokou, různorodou paletu od imperativu „nakrmit vlastní obyvatelstvo“ až po více konstruktivní náměty jako: „otevřít ekonomiku pro zahraniční investice“, aplikovat „systém společných podniků“, „reorganizovat zemědělství, bankovnictví, vzdělávací systém na všech jeho úrovních“, „provést privatizaci průmyslu“, „liberalizovat právní rád v rozličných společenských sférách atd.“⁶.

Ve druhém kole Delfy, jak již bylo výše uvedeno, byli respondenti-experti požádáni, aby ohodnotili 48 „západních“ a 44 „východních“ strategických migračních opatření (odvozených z reakcí na prvé kolo) podle předpokládaného stupně jejich „uskutečnitelnosti“ a „potřebnosti“ (jak je uskutečnitelné, resp. žádoucí je naplnit – blíže viz poznámka k tab. 7 a 8). Jestliže přijmeme hranice 1,80, 2,60, 3,40 a 4,20 jako limitní pro určení jednotlivých hladin uskutečnitelnosti a potřebnosti (viz např. též Jillson 1975), lze pak nastínit výsledky mnohem jasněji a zřetelněji. Nejčetněji byla zastoupena opatření spadající do níže uvedených kombinačních kategorií: „uskutečnitelný – velice potřebný nebo potřebný“ a „možná ano či možná neuskutečnitelný – velice potřebný nebo potřebný“. 90 % všech hodnocených západních a 77 % východních migračních opatření bylo v mezích těchto kategorií. Žádná opatření nebyla viděna jako „určitě uskutečnitelná“ (skóre uskutečnitelnosti = US < 1,80), „určitě neuskutečnitelná“ (US > 4,20) či „velice nepotřebná“ (skóre potřebnosti = PO > 4,20).

Hlavní pragmaticky vybrané výsledky jsou prezentovány v tabulkách 7 a 8. Informují nás o navrhovaných migračních opatřeních (jak pro západní tak východní Evropu), která jsou podle názorů respondentů „uskutečnitelná a současně velice potřebná“. Máme tak – na bázi expertního posouzení – k dispozici „politický nástroj“ ke zlepšení situace a posunutí vlastních problémů týkajících se mezinárodní migrace jako takové tak i těch, jež se specificky dotýkají evropské migrace „Východ-Západ“. Jak vyplývá z výsledků, klíčovými hesly zahrnujícími doporučení pro západní i východní Evropu jsou: více spolupráce, více informace a více demokracie/tolerance (viz blíže tab. 7 a 8). Kromě navrhovaných specifických opatření relevantních pro jednu z obou evropských stran existují rovněž opatření shodné doporučovaná Západu i Východu. Oběma skupinám zemí bylo v zásadě doporučováno, aby:

- 1) zintenzivnily vzájemné kontakty rovněž s cílem poznat více jeden druhého, a to z hlediska ekonomických, sociálních, kulturních, environmentálních ... podmínek a „milieu“;
- 2) rozšiřovaly informace o pravidlech a směrnicích týkajících se mezinárodní migrace a aby rovněž řešily problematiku harmonizace existujících kontrolních migračních systémů a migrační statistiky v rámci Evropy;

3) dále více podpořily a rozvinuly systém dočasných (krátkodobých) pracovních kontraktů pro východní intelektuály i manuální pracovníky na Západě (pro prvně jmenované by aktivity měly zahrnovat i další alternativy spolupráce, jež nejsou nevyhnutelně spojeny s fyzickým pohybem na Západ).

Na druhé straně se opatření, ve kterých se implicitně či explicitně objevuje určitá forma nekompromisní administrativní restrikce, zdají být u expertů obecně nepopulární. V těchto případech byla opatření mnohem častěji posuzována jako „neuskutečnitelná/nepotřebná“. Příkladem na Východě může být: „zakázat únik mozků – emigraci vysoce vzdělaných a vyškolených odborníků“ (US = 3,59; PO = 3,55), „uzavřít hranice pro migranti z ostatních zemí východní Evropy (US = 3,43; PO = 3,47), „uzavřít hranice pro migranti ze zemí třetího světa“ (US = 3,39; PO = 3,13). Na Západě pak lze například uvést tyto cíle: „stimulovat imigraci migrantů ze zemí východní Evropy a omezovat příchozí ze zemí třetího světa“ (US = 3,09; PO = 3,38), „přehodnotit migrační politiku ve smyslu omezení procesu sjednocování rodin a tak snížení celkového počtu dalších imigrantů“ (US = 2,60; PO = 3,18).

⁶⁾ Obecně jsou tato doporučení v oblasti politiky a ekonomie dobře známa. Jsou také již většinou na Východě intenzivně posuzována a rozličně uplatňována v rámci současných hlubokých transformačních procesů.

⁷⁾ Skóre uskutečnitelnosti je větší nebo roven 1,80, ale zároveň menší než 3,40. Skóre potřebnosti je větší nebo roven 1,00, ale zároveň menší než 2,60.

Tab. 7 – Strategická migrační opatření pro roky 1994–1996 hodnocená respondenty jako „uskutečnitelná“ a „velice potřebná“ – doporučená zemím západní Evropy

Opatření	US	PO
Rozvíjet větší spolupráci mezi západními a východními vědeckými institucemi	1,83	1,71
Široce zveřejňovat pravidla a směrnice týkající se imigrační politiky Západu, aby se eliminovaly falešné naděje a neopodstatněná očekávání mezi potenciálními imigranty z Východu	1,94	1,31
Podporovat organizované formy krátkodobých dočasných pracovních kontraktů mezi Západem a Východem, obzvláště v blízkosti vzájemných hranic („rotační politika“)	2,11	1,69
Rozšiřovat formu grantů ve prospěch vysoce talentovaných studentů a odborníků ze zemí Východu tak, že první polovina praxí by byla s finanční podporou organizována na Západě a druhá pak ve vybrané zemi Východu	2,11	1,70
Realisticky informovat o životě na Západě (podmínky života – práce, bydlení apod.)	2,17	1,62
Propagovat realistický obrázek o východních společnostech (např. skrze turistiku)	2,17	1,62
Podporovat mezinárodní spolupráci ohledně problematiky utečenců	2,23	1,31
Zjednodušit a urychlit proces vyřizování žádostí o statut uprchlíka (zrychlení přešetření žadatelovi žádosti)	2,33	1,58
Prosazovat anti-rasistickou a anti-xenofobní politiku	2,40	1,40
Uplatňovat lepší integrační opatření vůči již stabilizované zahraniční populaci dělníků	2,44	1,74
Podporovat celoevropskou standardizaci statistiky mezinárodní migrace (vzájemná výměna informací, sblížení metod sběru dat, definic apod.)	2,50	1,41
Uzavřít vzájemné dohody mezi Západem a Východem za účelem vytvoření koordinované evropské migrační politiky, včetně kontrolních systémů	2,57	1,63
Zaručit, že zahraniční dělníci na Západě budou mít stejné pracovní podmínky jako mají místní – domácí dělníci. Vše musí začít uzavřením pracovní smlouvy	2,57	1,74
S porozuměním přijímat opravdové utečence a migranty přicházející na bázi humanitární pomoci	2,57	1,76

Poznámka: US – skóř uskutečnitelnosti; PO – skóř potřebnosti. Respondenti vybrali jednu z možností (hodnoty 1–5 ... od 1, určitě uskutečnitelné/velice potřebné do 5, určitě neuskutečnitelné/velice nepotřebné) pro každé opatření. Hodnocení respondentů bylo převedeno do skupinových skóřů sečtením příslušných položek a poté byla suma vydělena celkovým počtem hodnocení. Ty se pohybovaly u výše uvedených opatření v rozmezí od 31 do 36.

V jiném úhlhu pohledu (zde již tabulkově nedokumentovaném) vyvstávají ta opatření, v nichž se projevuje výraznější vnitřní nesoulad z hlediska jejich uskutečnitelnosti a potřebnosti. Jedná se zejména o doporučení vysoce potřebná nebo potřebná avšak ne

Tab. 8 – Strategická migrační opatření pro roky 1994–1996 hodnocená respondenty jako „uskutečnitelná“ a „velice potřebná“ – doporučená zemím východní Evropy

Opatření	US	PO
Podporovat neobchodní turistiku mezi Západem a Východem	1,91	1,51
Provádět politiku, která napomáhá dočasné výměně vysoce talentovaných studentů a specialistů z Východu, včetně vědců a učitelů, za účelem nechat je získat západní zkušenosti (podpora „cirkulace mozků“)	1,97	1,34
Uzavřít více dohod ohledně legální dočasné migrace, včetně sezónních pohybů a denní dojížďky na Západ, obzvláště v pohraničních oblastech	2,06	1,41
Liberalizovat zákony bránící tomu, aby migrant po svém návratu do východní Evropy mohl svobodně podnikat	2,12	1,71
Systematicky a co možná nejúplněji rozšiřovat informace týkající se podmínek v imigračních (západních) společnostech, včetně informací o možnostech legální imigrace a pracovního uplatnění, ale rovněž o obtížích, kterým daný migrant musí čelit	2,15	1,23
Široce zveřejňovat jak domácí, tak i zahraniční pravidla a směrnice týkající se mezinárodní migrace za účelem omezení nedorozumění a falešných očekávání mezi potenciálními východními migranty	2,15	1,35
Úzce spolupracovat se Západem, včetně podpisů bilaterálních a multilaterálních dohod a práce na mezinárodních pravidlech řešících problematiku mezinárodní migrace	2,23	1,29
Formulovat jasnou migrační politiku, obzvláště s ohledem na lidská práva a demokracii	2,34	1,35
Zlepšovat spolupráci mezi hostitelskými a emigračními zeměmi při řešení problémů spojených s migrací	2,38	1,54
Zajišťovat adekvátní individuální a kolektivní práva vlastním etnickým menšinám a skupinám	2,44	1,33
Zlepšovat spolupráci mezi Západem a Východem při řešení problematiky migračních politik a migračních statistik	2,50	1,54
Zlepšovat migrační administrativu – statistiku/evidenci a kontrolovat migrační proudy na národní stejně jako mezinárodní úrovni	2,53	1,74

Poznámka: US – skóř uskutečnitelnosti; PO – skóř potřebnosti. Respondenti vybrali jednu z možností (hodnoty 1–5 ... od 1, určitě uskutečnitelné/velice potřebné do 5, určitě neuskutečnitelné/velice nepotřebné) pro každé opatření. Hodnocení respondentů bylo převedeno do skupinových skóř seřazených příslušných položek a poté byla suma vydělena celkovým počtem hodnocení. Ty se pohybovaly u výše uvedených opatření v rozmezí od 33 do 35.

tak snadno uskutečnitelná. Kromě jiného k nim nepříliš překvapivě patří velmi aktuální „zamezení nepřátelství vůči imigrantům“ na Západě a „potlačení radikálních nacionalistických přístupů vůči národnostním menšinám“ ve východní části Evropy.

5. Závěr

Jak ukazují závěry Delfy průzkumu, nemělo by podle expertů na poli budoucí evropské migrace „Východ-Západ“ dojít ke katastrofickým scénářům.

Tento předpoklad je však založen na tom, že porevoluční doba na Východě se bude vyvíjet „evolučně“ (nicméně relativně rychle) a nikoliv „revolučně“ (ve smyslu okamžitých kvalitativních „přeměn a ztrát“). Jinými slovy – že transformace bude založena na klidných, důsledných, systematicky prováděných společensko-ekonomických reformách a nikoliv na prostředí ekonomické bezradnosti, jitřeném emocemi a plném politických, etnických a náboženských konfliktů. V tomto druhém případě by nejspíš katastrofický migrační scénář naplněn byl.

Pokud bude zachován „klidný“ průběh transformace, pak lze podle expertů v nejbližších letech ještě očekávat částečné zvýšení migračního tlaku „v neprospech Západu“ (jako důsledek úvodních bolestných fází transformačních procesů na Východě). Prvá dekáda příštího tisíciletí by však již měla přinést zklidnění situace a postupnou stabilizaci migračních proudů směřujících na Západ. (Přesnější absolutní i poměrové odhady pravděpodobných proudů, jejich struktura a načasování, jakož i územní diferenciace „zatížení“ – viz text a tabulky 2-6).

Strategická doporučení (pro období následujících tří let) ke zvládnutí migrační situace leží podle expertů ve třech stěžejních aktivitách. Státy a jejich příslušné orgány by měly ve vztahu k otázkám mezinárodní migrace v Evropě a její „východo-západní“ dimenzi usilovat zejména o 1) více spolupráce, 2) více informovanosti a 3) více tolerance/demokracie. To jsou doporučované nástroje k efektivnějšímu a „humánnějšímu“ řešení problematiky (konkrétnější doporučení viz tabulky 7 a 8).

Výše provedená Delfy studie přinesla poměrně velké množství výsledků. Pouze čas však prověří oprávněnost této aplikace, resp. mřru spolehlivosti formulovaných předpovědí. Nicméně události odehrané v krátkodobém časovém úseku, zatím nepokrývajícím horizont predikcí, se spíše blíží expertním výhledům.

P o d ě k o v á n í

Autor vyjadřuje poděkování belgickému Ministerstvu vědy za financování tohoto projektu. Stejně tak děkuje Katolické Univerzitě Lovan – zejména Lui Albrechtsovi a jeho týmu v Institutu pro plánování regionů a měst této univerzity – za vytvoření ideálních pracovních podmínek a intelektuální podporu i při zpracovávání této studie. Dík patří též všem respondentům, kteří se Delfy zúčastnili a bez nichž by nikdy nevznikla.

Autor se dále cítí zavázán níže jmenovitě uvedeným za poskytnutí důležitých informací (některých kontaktních adres) a/nebo za ochotu diskutovat dané metodické otázky: Joau Ramakersovi, Jeannette Schoorl, Zdeňku Pavlíkovi, Janu Károvi, Petru Dostálovi a Jarmile Marešové.

L i t e r a t u r a :

- APPLEYARD, R.T. (1991): International Migration: Challenge for the Nineties. Published for the 40th Anniversary of IOM. Geneva, International Organization for Migration, 84 s.
- DRBOHLAV, D. (1993): International Migration (Theory and Selected Aspects of the European East-West Migration). Research report for the Belgian Ministry of Science. Leuven, Catholic University Leuven, 170 s.
- DRBOHLAV, D. (1995, a): The Probable Future of the European East-West International Migration – Selected Aspects; (On the Move – Who, When and Why?). Wiener Osteuropastudien. (V tisku).
- DRBOHLAV, D. (1995, b): The Probable Development of the Future European East-West International Migration (Delphi Research – Subjective Judgements on the Future on a Collective Basis). In: Future of the East-West European Migration. Münz R., Fassmann H. (Eds.). (V tisku).
- HOFFMANN-NOWOTNY, H.J. (1990): Future Trends in European Migration (Prvý koncept). Paper for Presentation at the Symposium on the Demographic Consequences of International Migration, Wassenaar, September 1990, 35 s.

- JILLSON, I.A. (1975): The National Drug-Abuse Policy Delphi: Progress Report and Findings to Date. In: The Delphi Method; Techniques and Applications. Linstone H.A., Turoff M. (Eds). Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company, s. 124–159.
- LINSTONE, H.A., TUROFF, M. (Eds.) (1975): The Delphi Method, Techniques and Applications. Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company, 619 s.
- MARTINO, J.P. (1972): Technological Forecasting for Decisionmaking. New York, American Elsevier Publishing Company, INC, 750 s.
- MASSEY, S., FOLEY, P. (1987): Delphi Revisited: Expert Opinion in Urban Analysis. *Urban Studies*, roč. 24, s. 217–225.
- MUUS, P. (1992): International Migration to Western Europe: South-North and East-West Dynamics. In: Proceedings of the 1991 Annual National Legal Conference on Immigration and Refugee Policy. New York, Center for Migration Studies, s. 92–98.
- MUUS, P., CRUIJSEN, H. (1991): International Migration in the European Community; Two Scenarios. Human Resources in Europe – at the Dawn of the 21st Century. In: Background Papers on Fertility, Mortality and International Migration under Two Long Term Population Scenarios for the EC. Based on International Conference (Luxemburg, 27–29 November 1991). EUROSTAT, s. 56–73.
- ROWE, G., WRIGHT, G., BOLGER, F. (1991): Delphi; A Reevaluation of Research and Theory. *Technological Forecasting and Social Change*, č. 39, s. 235–251.
- SACKMAN, H. (1975): Delphi Critique. Lexington, Massachusetts, Toronto, London, Lexington Books, D.C. Heath and Company, 142 s.
- SIMON, J.L. (1989): The Economic Consequences of Immigration. Oxford (UK), Cambridge (USA), Basil Blackwell with The Cato Institute, 402 s.
- SVIDÉN, O. (1988): Future Information Systems for Road Transport: A Delphi Panel-Derived Scenario. *Technological Forecasting and Social Change*, č. 33, s. 159–178.
- TABBARAH, R. (1988): Prospects for International Migration. In: International Migration Today, Vol. 2: Emerging Issues. Stahl Ch. (Ed.). Paris, Nedlands (Austr.), UNESCO, University of Western Australia, č. 251–265.
- VAN DE KAA, D.J. (1993): European Migration at the End of History. *European Review*, Vol. 1, č. 1, s. 87108.

Summary

THE PROBABLE FUTURE OF THE EUROPEAN „EAST-WEST“ INTERNATIONAL MIGRATION

The study comprises results of a Delphi research (subjective judgements on the future on a collective expert basis) on international migration between Central/Eastern and Western European countries. 70 experts from all over Europe expressed their opinions on the probable future development in a form of forecasts, views, ideas, comments as well as broader scenarios within two rounds of the Delphi at altogether 109 questionnaires (in English see also Drbohlav 1993, 1995 a, b).

Respecting the existing and predicting character of the main determinants of moves but not differentiating between individual countries and time periods, many respondents point out that there will be a long-term migration pressure towards the West caused mainly by the rather bad economic and social situation in the East, yet accompanied with possible short-term migration waves which might occur in the wake of political commotions especially on ethnic and religious grounds. However, it is signaled that for many reasons the final effect of these outflows will not be so great in general.

Accordingly, no concrete „catastrophic“ forecasts in terms of future huge migration waves flowing from Eastern to Western Europe were generally expressed. If any a totally negligible part of the respondents support the idea that the probable volume of the flow in question for one or more years within the next five-year period will be more than 5 million. Nevertheless, about 69 % (in the first Delphi round) and 77 % (in the second one) of the experts expressed that this volume will probably range between 1 and 4.9 million, whilst most of them – implicitly labeling it as not a „massive“ migration – prefer an interval between 1 and 2.9 million.

However, when taking into account the aspect of time, emigration from the East is likely to increase in close years to come – logically following difficulties connected with initial stages of transformation processes in the East.

In the near future Germany should unanimously play the most important role as immigration target country for the biggest number of Eastern Europeans.

However, after getting over the „problematic period“ the whole situation is likely to be eased. As indicated in various respects, to Western Europe a threat of noticeable migration movements from

Central/Eastern Europe is likely to diminish in the course of time. Thus, based on the first round results, about 70 % of the respondents believe in stabilizing or even decreasing the flow for the first decade of the next millennium in comparison with the contemporary situation.

The two most important general aims were given as to how to contribute to the migration stabilization in the East: regarding „Western“ policy objectives – to develop an extensive economic and political co-operation/(help) with the „East“; regarding „Eastern“ ones – to maintain and further develop a stable democratic order and to promote the own economy.

Policy objectives devoted to a more specific migratory sphere were developed and then rated by respondents too. Simply said, those rated by experts as „Feasible and Highly Desirable“ tell that more international co-operation, more information and more democracy/tolerance is necessary in order to improve the whole situation from both international and individual society's points of view.

Only time will verify to what extent and in what sense reality will follow the predictions and thus whether the Delphi method is worth applying to international migration topics.

(*Pracoviště autora: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.*)

Došlo do redakce 16.3.1995

Lektorovali Jiří Blažek a Václav Gardavský

ALENA MATUŠKOVÁ

VLASTIVĚDA A JEJÍ DIDAKTIKA NA NAŠICH ŠKOLÁCH

A. Matušková: *Homeland Study and Its Methodology at Czech Schools.* – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 107 – 114 (1995). – The article focuses on teaching methods suitable for homeland study at the first level of primary schools. Specific functions and features of this subject are defined. At the moment, a new complex methodological approach is being introduced and basic norms for homeland study are created (standards, syllabuses, etc.). The necessity of upgrading teachers' theoretical background is strongly emphasized with geographical concepts playing the key role. In order to improve the homeland studies at primary level, expansion of modern teaching methods to teachers training colleges is needed.

KEY WORDS: Homeland study as a specific subject – methodology of homeland study.

I. Úvod

Pojem vlastivěda je možné chápát v různém smyslu. U nás je většinou považována za způsob popularizace vědeckých poznatků o vlasti nebo jejích některých oblastech (Československá vlastivěda 1930, 1968). Takovéto publikace vycházejí spíše zřídka a s velkým časovým odstupem. V zahraničí, např. v německy mluvících zemích, prožívá vlastivědná literatura v 70. a 80. letech naopak období renesance (Neumeyer, M., 1992), ale trvale zde vzniká spousta prací, které se zabývají vlastivědnou tematikou (př. J. Hasse: Zur politischbildenden Funktion der „Heimatkunde“, D. Bartels: Menschliche Territorialität und Aufgabe der Heimatkunde, W. Grotelüschen: Heimatkunde im Verhältnis zur Erdkunde).

Vlastivěda je také učebním předmětem na základních a obecných školách. V tomto článku se budu zabývat problémy, které v současnosti s její výukou souvisí, a to především ve vztahu k navazujícímu zeměpisnému vyučování. Protože je vlastivěda na školách vlastně propedeutikou zeměpisu a žáci zde získávají počáteční zeměpisné znalosti, vědomosti, dovednosti a učí se i chápát některé elementární vztahy existující reálně v geosféře, má její výuka nezastupitelné místo. A to zvláště nyní, kdy se projevují tendenze redukovat počet hodin zeměpisu jak na 2. stupni základních škol, tak i na středních školách. Obsahově a metodicky vhodným způsobem předkládané počáteční zeměpisné učivo může totiž vytvořit u žáků základní zásobu zeměpisných pojmu jak obecných, tak konkrétních, správné chápání vybraných vztahů, správné a účelné pracovní návyky při práci s mapou, pozorování zeměpisných jevů a objektů, orientaci v terénu a podobně.

Aby učební předmět vlastivěda tuto výchozí základnu pro výuku geografie skutečně vytvářel, je nutné mít připraveného učitele a rozvinutou oborovou didaktiku, z jejíž poznatků bude tento učitel vycházet. Samozřejmostí by měla být také předchozí dobrá příprava v odborných disciplínách, z nichž vlastivěda čerpá své poznatky.

Didaktika vlastivědy je vědecká pedagogická disciplína, která je zařazena jako studijní předmět na pedagogických fakultách pro studenty učitelství I. stupně základní školy. Zároveň je jako speciální didaktika vědní disciplínou, zabývající se zákonitostmi vyučovacího procesu ve vlastivědě. Na rozdíl od didaktik jiných předmětů je její postavení podstatně složitější. Vlastivěda není totiž uznávána obecně jako vědní obor, protože vlastivědná díla přináší poznatky o určitém regionu z řady vědních oborů. Vlastivěda

jako taková nemá tedy zatím svůj vlastní předmět zkoumání. Didaktika vlastivědy jako teorie vyučování poznatků z řady vědních oborů se rozvíjí většinou pouze ve svých částech. Není hraniční disciplínou pouze mezi pedagogikou, psychologií a jedním dalším vědním oborem, ale hned několika dalšími vědními obory. Hlavními součástmi obsahu vlastivědy jako učebního předmětu na základních školách jsou poznatky zeměpisné a dějepisné. Jejich podíl se v průběhu času mění, ale jejich zastoupení je trvalé. Didaktikou vlastivědy se zabývají proto tedy zejména didaktikové uvedených disciplín a dále pedagogové a psychologové, ti však až na výjimky většinou spíše okrajově. Vzhledem k podstatnému zastoupení zeměpisných poznatků v učebním předmětu vlastivěda je účast geografů při rozvoji didaktiky vlastivědy a zejména při tvorbě školských dokumentů, které ovlivňují vyučování vlastivědy, velmi žádoucí. Speciální didaktiky většinou nestačí prudkému rozvoji své vědní disciplíny. Didaktická transformace nových poznatků a jejich následné zařazení do výuky se zpožďuje za rozvojem vědních disciplín. U didaktické transformace ve vlastivědě situaci komplikují složité meziorové přístupy.

2. Vývojový pohled na výuku vlastivědy na našich školách

Vlastivědné prvky jsou zařazeny do vyučování na našich školách již od dob J. A. Komenského. Jako samostatný učební předmět je vlastivěda v učebním plánu škol od roku 1915 pod svým názvem, avšak už od roku 1869 je vlastivědný obsah povinně zařazován do středního stupně obecných škol jako reál. Jednotlivá období výuky vlastivědy se liší obsahem výuky, metodickými přístupy i úlohou vlastivědy ve výchovném působení na žáka.

První období výuky vlastivědy na našich školách, které trvalo do doby první světové války, je charakteristické výukou v duchu herbartismu. Kromě encyklopédismu, formalismu, a verbálního způsobu učení se projevují již v tomto období některé progressivní prvky, jako požadavky názornosti a pozorování přímo v terénu (K. David), důraz na poznání domova a jeho nejbližšího okolí až na úroveň vlasti (Š. Baćkora). Problémy metodické řešili dále J. Dolenský a L.J. Kováříček. Z obsahového hlediska byly v zeměpisné části vlastivědy zařazeny poznatky o domově a o rodné zemi v rámci Rakouska-Uherska a elementární prvky práce s mapou. Po výchovné stránce byl kladen velký důraz na výchovu člověka loajálního k monarchii.

Druhé období ve výuce vlastivědy naznamenáváme mezi dvěma světovými válkami. Vyznačuje se negací předchozích metod a hledáním nových, experimentováním. Nejvýraznější osobností tohoto období, která se zabývala jak obsahovým, tak metodickým ztvárněním vlastivědného učiva, byl N. Černý. Ten stál také u zrodu nových osnov (1930 a 1933). Vyznačovaly se značnou nekonkrétností vymezených témat a zejména osnovy z roku 1930 až bezbřehostí. Na druhé straně však dávaly pedagogům prostor pro vlastní tvořivou práci. Na rozdíl od období předchozího, kdy se k výuce vlastivědy přistupovalo mechanicky, bez ohledu na osobnost dítěte, je nyní osobnost dítěte to hlavní, podle čeho se má výuka řídit. Pokusné a reformní školy, ale i některé školy ostatní, vycházejí z pedocentrismu a přinášejí k nám nové přístupy v duchu učení O. Decrolyho, J. Deweye, M. Montessoriové, H. Parkhurstové a dalších zahraničních pedagogů a reformátorů. Mnoho pozitivního, co přineslo toto období, se neguje v období třetím, tedy po druhé světové válce. Po roce 1945 se vlastivěda stává předmětem ideového působení na žáka. Neujasněnost obsahová i metodická se projevuje častými změnami, dokonce tím, že od roku 1954 mizí tento předmět z učebního plánu tehdejší základních devítiletých škol, a to na několik let. Řada metodiků tohoto více než čtyřicetiletého období se zabývala různými problémy, vystřídalo se několik celkově velice odlišných koncepcí výuky vlastivědy (1945, 1948, 1954, 1960, 1976 a další dálší úpravy).

Po stránce obsahové nebyl ani zde vyřešen problém poměrného zastoupení základních složek vlastivědného vyučování. V období příprav koncepce z roku 1976 dochází dokonce až k napjatým vztahům mezi zastánci spíše zeměpisné a spíše dějepisné vlastivědy. Přinosem k rozvoji didaktiky vlastivědy jsou četné články a diskuse v odborných časopisech.

Prostor pro zatím poslední, čtvrté, období ve vývoji didaktiky vlastivědy otevřely události v roce 1989. Přes velké možnosti, které nová doba přináší, se tento obor rozvíjí velmi pomalu. Svědčí o tom i fakta, že poslední celostátní vysokoškolská učebnice didaktiky vlastivědy vyšla v 60. letech (A.M. Dostál) a neexistuje tedy v současnosti žádný ucelený materiál, který by v plné šíři seznamoval s problematikou oboru a dále, že se v této disciplíně v současnosti provádí jen velice málo výzkumů. Je až zarážející, že k tvorbě návrhu osnov obecné školy pro předmět vlastivěda nebyl přizván žádný geograf. Specifickost komplexnosti předmětu vlastivěda byla opominuta i při předkládání dalšího velice důležitého metodického dokumentu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR Cílové standardy a kmenové učivo pro základní vzdělávání (1994), uveřejněného v září 1994 v Učitelských novinách k veřejné diskuzi, ačkoli návrh kmenového učiva vlastivědy byl zpracováván a diskutován.

Ze stručného nástinu vývoje vlastivědného vyučování a didaktiky vlastivědy u nás je patrná značná složitost problematiky, častá změna koncepce jejího řešení, přetrvávající až do současné doby a potřeba účasti geografií na jejím řešení.

3. Funkce a specifickost vlastivědy na I. stupni základní školy

Vlastivěda je spolu s prvoukou a s přírodnovědou předmět, ve kterém získávají žáci I. stupně základní školy nebo školy obecné prvotní ucelené a systematizované poznatky o objektivní realitě, která je obklopuje. Ve vlastivědě jde především o přiměřené poznání domova a vlasti, dnes už v evropském kontextu, a to z hlediska přítomnosti i minulosti. Jejími dalšími hlavními znaky jsou motivační a propedeutický charakter. Vlastivědné vyučování zahrnuje jak cíle kognitivní, tak afektivní. Významné postavení má při výchovném působení na žáka mladšího školního věku, tedy při vytváření adekvátních postojů a emocí, především ve vztahu k vlastenectví a budování vztahů k jiným národům a skupinám obyvatel. Specifickost předmětu spočívá v integraci poznatků z různých vědních oborů a ve vytváření celistvého pohledu dítěte na svět, což odpovídá psychice této věkové kategorie žáků.

4. Současné problémy v počátečním zeměpisném vyučování na školách v kontextu s tvorbou nových pedagogických norem a dalších didaktických materiálů

Se změnou a uvolněním situace v naší společnosti po roce 1989 došlo k rozsáhlým změnám také ve školství. Projevily se i ve výuce vlastivědy. Jako první to byly obsahové změny v učivu, reagující na změněnou politickou situaci. Učebnice vlastivědy pro 3. ročník se stala nepoužitelnou. Situace byla řešena způsobem pro předmět vlastivěda ne neobvyklým. Předmět byl zrušen ve 3. ročníku a nahrazen prvoukou, ve které se zatím žádné učebnice neužívaly. Postupně i pro ni vznikla přepracovaná učebnice vlastivědy od autorky V. Danielovské a alternativní učebnice autorského kolektivu E. Vyskočilové. Nově vyšlo také několik verzí učebnic vlastivědy pro 4. ročník. Spolu s možností výběru z několika alternativních učebnic a pracovních sešitů vlastivědy se objevila pro učitele i volnost v didaktickém zpracování učiva, zařazování nových metodických postupů a opětne možnosti experimentování. To bylo sice přijato s povděkem,

ale někdy též s určitými obtížemi při orientaci ve složité situaci. Složité vydavatelské vztahy vedly často ke zpoždování vydávání učebnic, eventuálně metodických materiálů, a tedy k jejich dočasnému nedostatku.

Postupně změny doznavaly osnovy vlastivědy. Tyto základní pedagogické normy měnily jak obsah, tak i rozsah vlastivědného vyučování. Nejpodstatnějšími změnami v posledním období v zeměpisné části vlastivědy je zařazení elementárního učiva o sousedních státech a v jeho rámci zařazení učiva o Slovenské republice.

Objevilo se však i několik dalších pedagogických norem nebo jejich návrhů. Asi nejznámější je Návrh učebních osnov obecné školy (1993). Z hlediska didaktiky vlastivědy je nutné zabývat se nejen návrhem pro předmět vlastivěda, ale i pro prvního a částečně přírodovědu na 1. stupni základních škol. Ve všech se totiž jedná o počáteční zeměpisné vzdělávání dětí mladšího školního věku, které klade základy pro výuku zeměpisu ve vyšších ročnících.

Absence geografů při jejich přípravě se projevila z hlediska našeho oboru velice nepřízničně. Stále aktuálním požadavkem na tvorbu jakýchkoli pedagogických norem jsou jejich vedecké základy. Tak důležitý dokument, jako je Návrh osnov obecné školy, má některé závažné nedostatky rázu odborně terminologického, ve struktuře učiva i obsahové. Neodpovídá tudiž z hlediska předkládaného počátečního zeměpisného učiva základním pedagogickým zásadám. Tento problém se pokouší řešit prostřednictvím České geografické společnosti její sekce geografického vzdělávání.

Obsahovou stránku vlastivědného vyučování se snaží vymezit různé další dokumenty. Spíše nadbytečné než usnadňující práci učitele se pro předmět vlastivěda zdají být Vzdělávací minima v obsahu základní školy z roku 1992, která převážně kopírovala tehdejší osnovy.

Základní představu o učivu, které by dnes měl žák zvládnout na základní škole, podává dokument Cílové standardy a kmenové učivo pro základní vzdělávání, který byl v roce 1994 předložen k veřejné diskuzi. Vzhledem k vlastivědě je stanovení cílového standardu tak obecné, že může jen velmi těžko učiteli pomoci, neboť zde proklamované cíle jsou všeobecně uznanávané. Kmenové učivo by mělo tyto cíle konkretizovat podle oborů. Předmět vlastivěda zde však chybí. Požadavky jsou zahrnuty do kmenového učiva pro předměty dějepis, zeměpis a další, ovšem bez jakéhokoli bližšího vymezení. V praxi to bude znamenat, že školy budou buď pracovat ve vlastivědě podle modelu obecné školy (který je zatím z pohledu didaktiky vlastivědy i geografie problematický) nebo si budou vytvářet modely své. V nich by sice měly zařadit stanovené kmenové učivo jako „závaznou součást vzdělávacích programů škol poskytujících základní vzdělání“ (viz výše citovaný dokument), ovšem vzhledem k tomu, že pro první stupeň základní školy není toto kmenové učivo vymezeno, budou tvořit vlastní vzdělávací program jen podle svého uvážení. Šíře obsahových možností je ve vlastivědě tak velká, že budou nutně vyvstávat problémy. Obecné požadavky diskutovaných dokumentů lze zařadit do učebního plánu poměrně snadno. Úroveň vytvářených dokumentů a zejména konkrétní výsledky na školách, které by podle nich pracovaly, by byly různé, protože pro vlastivědu vlastně žádné závazné učivo vymezeno není. Tyto otázky je nutné řešit v obecnější rovině, neboť souvisí s dalšími problémy (např. přestupy žáků z jedné školy najinou, hodnocení úrovně práce škol, srovnávání a hodnocení vzdělanostní úrovně žáků při přechodu na občanskou školu, 2. stupeň základní školy, gymnázium nebo jinou střední školu). Didaktika vlastivědy, ale i ostatní oborové didaktiky obecně, by měly pomoci stanovit konkrétně určité vědomosti, dovednosti a celkovou minimální vzdělanostní úroveň žáka v daném předmětu jako nutné předpoklady k úspěšnému dokončení určitého ročníku nebo stupně školy. Měly by podle mého soudu přesně vymezit a formulovat ještě to učivo, které musí každá škola svým žákům v určitém ročníku povinně předložit a zároveň nechat určitý prostor, ve kterém by školy realizovaly svůj vlastní přístup. Na základě těchto doporučení by pak mělo být kmenové učivo konkretizováno. Pokud bude

tento úkol realizován a pokud bude také existovat funkční orgán, který bude schopen objektivně jeho plnění posoudit, potom splní standardy a kmenové učivo svoji progresivní úlohu.

5. Progresivní a negativní trendy a inovace vlastivědného vyučování

Obsah, struktura a proces vyučování – učení, neboli kurikulum – curriculum (E. Walterová, 1990, 1994) doznává u nás ve vlastivědě podstatných změn.

5.1. Obsah

Jak již bylo výše uvedeno, obsahové změny probíhají ve vlastivědném vyučování kontinuálně. Doposud stále nejsou vyřešeny proporce mezi zeměpisnou, dějepisnou a občanskou naukovou částí vlastivědy. Je samozřejmé, že v předmětě integrujícím řadu různých poznatků se učivo prolíná. Avšak v některých našich současných učebnicích vlastivědy a pravouky některá složka výrazně dominuje.

Za progresivní jev považuji zařazení učiva o sousedních státech a rámcově o Evropě. V době, kdy se naše republika snaží zařadit do evropských struktur, kdy je zkušenostní pole žáků mladšího školního věku značně široké (cestování, kontakty s cizinci navštěvujícími republiku) a kdy se běžně o této tematice hovoří ve sdělovacích prostředcích i doma, je tato inovace nezbytná. Zařazení některých dalších vysloveně geografických témat do vlastivědy však přesahuje rámec předmětu. Domnívám se, že by měla být u žáků 5. postupného ročníku prezentována, avšak již v zeměpisu. Velmi diskutabilní je zařazení některých témat ryze zeměpisných (např. časová a klimatická pásmá, rozmanitost přírodních podmínek na Zemi), neboť evidentně přesahuje rámec nauky o vlasti. Těžko by asi bylo možné zachovávat komplexnost a vyhledávání vzájemných vztahů a souvislostí pochopitelných žákům dané věkové kategorie, jak je obvyklé v učivu o vlasti, při výuce např. časových a klimatických pásem či učivu o Zemi a vesmíru v oblasti zeměpisné a novějšími českými dějinami (zhruba od 19. století) v oblasti dějepisné (obsah učiva 5. ročníku obecné školy). Toto učivo má již ráz odborný a jako takové by se také mělo učit. Pokud by se však předmět v pátém ročníku rozdělil, bylo by nelogické, aby po zeměpisu v 5. ročníku tento předmět v 6. ročníku nebyl zařazen a pokračoval až v ročníku sedmém, jak uvádí současný návrh osnov obecné a občanské školy. Návaznost zeměpisného učiva na učivo vlastivědné v občanské škole, pokud je předpokládán roční hiát, je značně problematická. V případě zařazení těchto témat do přírodovědy by se zase zeměpisné učivo uměle rozdělovalo do dvou předmětů.

Z hlediska širších souvislostí je nutné poukázat ještě na jeden závažný problém. Ve vztahu ke změnám obsahové stránky v předmětě vlastivěda, pokud bude projekt obecné školy podle původního návrhu schválen, bude nutné přijmout odpovídající změny i v přípravě učitelů tohoto předmětu na pedagogických fakultách a uvažovat zřejmě o určité formě rekvalifikace učitelů již působících. Jinak budou zřejmě pocítovat u vysloveně geografických témat obtíže při přípravě na výuku.

5.2. Struktura počátečního zeměpisného vyučování

Na vyřešení otázek obsahových je závislá i tvorba struktury celého předmětu. Stále existují dva názorové přístupy – upřednostňování komplexní výuky nebo výuky podle oborů, z nichž jsou poznatky čerpány. Zařazení vlastivědy do 5. ročníku obecné školy s výše uvedeným obsahem se tento problém prohlubuje. Zdá se, že učitelé jej řeší na rozdíl od metodiků velmi jednoduše – podle toho, jakým způsobem je zpracována učebnice.

Cílovou strukturu počátečního zeměpisného vyučování ve vlastivědě je nutné vytvářet postupně v čase z poznatkové a vztahové struktury. Tento úkol není jednoduchý. Jen velmi málo pozornosti bylo věnováno v odborné literatuře například elementární strukturaci jednotlivých témat a problémů, ačkoli na význam struktury učiva poukazoval již v 60. letech J.S. Bruner (1968). Velmi podnětným se zdá přístup vycházející z psychodidaktických výzkumů (Piaget 1946, 1970, Jiránek viz Holubář 1990, Vyskočilová, 1991, 1992), řešící tvorbu základních struktur pro orientaci dítěte v čase a v prostoru na podkladě vzájemného chápání a propojení centrováných a decentrováných časových a prostorových struktur a zařazující do struktury vlastivědného vyučování dále orientaci dítěte ve společnosti a ekonomickou dimenzi. Z hlediska těchto přístupů jsou pak zaváděny do výuky psychologicky podložené didaktické postupy, které v jednotlivých hodinách postupně vedou k pochopení elementárních i komplexních struktur, a to převážně založené na chápání vztahů.

Pokusím se na jednom příkladě ukázat možnosti, které pro zlepšení vlastivědného vyučování poskytují některé psychologické výzkumy. V naší geografické i psychologické literatuře se jen sporadicky setkáváme se zmínkami o elementárním chápání prostoru žáky. Přitom je pochopení základních prostorových struktur a vztahů, chápaných jako zařazení jednotlivých poznatků vzhledem ke struktuře, nezbytným předpokladem pro praktickou orientaci dětí v prostoru i pro výuku fyzickogeografických a socioekonomických systémů, které jsou reálným naplněním tohoto prostoru. A východisko k pochopení těchto prostorových struktur a vztahů je u žáků mladšího školního věku ve vlastivědě a v průvouce. Prostorové struktury se začínají vytvářet na základě senzomotorické činnosti dítěte. Základní představu o opěrných bodech v prostoru a základních prostorových vztazích (topologických např. sousedství, odloženosti, uspořádanosti a metrických), o koordinantách eukleidovského prostoru, tedy o základní prostorové struktuře, získává dítě v jemu blízkém prostředí. Ono samo nebo třeba škola, kterou navštěvuje, je středem poznávané oblasti – jedná se tedy o poznání centrovánoho systému. Pro žáky je velmi obtížné přejít k další struktuře, k systému decentrovánonému, kdy dítě samo není středem uvažovaného prostoru, ale kdy si tento prostor představuje a vypovídá o něm z hlediska jinde se nacházející osoby, vzdálenějšího opěrného bodu nebo světových stran, protože jde zde o vyšší stupeň abstrakce. Velmi problematické je pochopení vratnosti. Další důležitou strukturou je hierarchické uspořádání poznávaných regionů. Z psychologického pohledu jde vlastně o vztah zahrnování prostorově menších regionů (obce, okolí obce, republiky, Evropy atd.) do regionů jím řádovostně nadřazených. Konkrétní vlastivědný obsah pomáhá tak k vytváření a osvojení obecných operací a vztahů, využitelných na základě transferu nejen v zeměpisu, ale i v jiných předmětech.

5.3 Procesuální stránka výuky

Také zde se setkáváme se dvěma základními přístupy. Buď je žák tradičně seznámován s novými pojmy, jsou mu vysvětlovány vztahy a souvislosti a při procvičování a aplikacích exponovaného učiva si je žák osvojuje, nebo může být vlastivědné učivo zpracováno operačním způsobem. Dříve výsloveně scienistické pojetí učiva (výklad pojmu a aplikace) a encyklopédismus jsou tak nahrazovány alternativně snahou o antropologické pojetí, v němž jsou zkušenosti žáka východiskem pro konkrétní materiální a později i představovanou činnost, během níž se dochází k vyvozování obecných poznatků, pravidel, struktur. Jiným možným způsobem předkládání struktur, chápaných jako optimální soubory poznatků, z nichž žák dokáže vyvozovat co nejvíce poznatků dalších, jsou způsoby ikonické (výkresy a různá grafická znázornění) a symbolické (Z. Holubář, 1993). Obecně pozitivní dopad na žáka má v tomto přístupu i maximální snaha o motivační získávání prožitků, vytváření modelových situací a aplikační řešení praktických problémů (úsdarem, graficky, pomocí představivosti a podobně).

Řadu podnětů využitelných ve vlastivědě dává například hnutí, propagující tzv. otevřené učení a vyučování a volnou práci (B. Badegruber 1994, R. Váňová a kol. 1993), didaktické projektování (J. Birkenhauer 1990, systém výuky předmětu Sachunterricht na Pädagogische Akademie des Bundes, Wien) a další alternativní přístupy, které k nám přicházejí ze zahraničí. Didaktika vlastivědy by měla pomoci učitelům v orientaci v těchto směrech tak, aby nepřebírali nekriticky cizí postupy a koncepce, ale na druhé straně aby se nebáli nových psychologicky a didakticky zdůvodněných přístupů. Rozvoj nového vědního oboru – psychodidaktiky (E. Vyskočilová 1991, 1992, Z. Holubář, E. Hájková 1993) může didaktice vlastivědy přitom v mnohém napomoci.

6. Závěr

Vyučovací předmět vlastivěda a jeho didaktika mají v současné době mnoho aktuálních problematických okruhů a řadu různých možností, jak problémy řešit. Ve vztahu ke zlepšení zejména obsahu výuky zeměpisu na školách, nebo alespoň k nezhoršování současného stavu, může hodně pomoci odborná geografická obec. Nezbytným předpokladem úspěchu však bude, aby k jejich připomínkám přihlížely také centrální školské orgány, a to jak při tvorbě nových pedagogických dokumentů a norem, tak v oblasti metodické.

L iteratura:

- BADEGRUBER, B. (1994): Otevřené učení ve 28 krocích. Praha, Portál, 118 s.
- BIRKENHAUER, J. (1990): Projekt in der Schulgeographie. In: Acta UK. Geographica. Praha, UK, čl., s. 35 – 45.
- BRUNER, J. S. (1968): O podstatě a problémoch vyučovania. Bratislava, SPN, 164 s.
- BARTELS, D. 1981): Menschliche Territorialität und Aufgabe der Heimatkunde. In: Heimatbeußtsein. Erfahrungen und Gedanken. Beiträge zur Teoriebildung. Husum.
- Cílové standardy a kmenové učivo pro základní vzdělávání (1994). Učitelské noviny, 97, č.31, s. 12 – 22.
- ČAPEK, V., PACHMAN, E. (1984): Oborové didaktiky a jejich základní funkce. Pedagogika XXXIV, č. 5, s. 585.
- DOSTÁL, A.M. (1964): Metodika věncného učení a vlastivědy jako učebního předmětu. 2. vyd. Praha, SPN, 303 s.
- FRICOVÁ, H. (1980): Didaktická transformace hlavní metoda didaktiky geografie. Sborník ČSGS 85, Praha, Academia, č. 4., s. 307 – 314.
- GARDAVSKÝ, V. (1988): Poznávací, aplikáční a vzdělávací funkce geografie. In: Studia geographica, 92, Brno, ČSAV, 155 s.
- GARDAVSKÝ, V. (1971): Vybrané kapitoly z metodiky vyučování zeměpisu. Praha, UK, 37 s.
- GROTELÜSCHEN, W.: Heimatkunde im Verhältnis zur Erdkunde. In: Geographische Rundschau 14 (12), s. 479 – 483.
- HASSE, J. (1986): Zur politisch – bildenden Funktion der „Heimatkunde“. In: GW Unterricht /26/, Wien, s. 21 – 31.
- HOLUBÁŘ, Z. (1990): František Jiránek a česká pedagogická psychologie. Praha, UK, 94 s.
- HOLUBÁŘ, Z., HÁJKOVÁ, E. (1993): K psychodidaktice školních předmětů. Pedagogika, XLIII, č. 4, s. 433 – 438.
- Kol.: Československá vlastivěda (1930). I. – 10.díl. Praha, Sfinx.
- Kol.: Československá vlastivěda (1968). Díl I. Praha, Orbis.
- MACHYČEK, J., KÜHNLOVÁ, H., PAPÍK, M. (1985): Základy didaktiky geografie. 1. vyd. Bratislava, SPN, 343 s.
- MATUŠKOVÁ, A. (1992, 1993): Cvičení z didaktiky vlastivědy. I. a II. díl. Plzeň, PF ZČU, 45 a 83 s.
- MATUŠKOVÁ, A. (1991): K problematice současného zeměpisného vzdělávání na 1. stupni základní školy. In: Sborník Pedagogické fakulty ZU v Plzni. Red. L. Mištera. Plzeň, PFZU, s. 179 – 196.
- Návrh učebních osnov obecné školy (1993). Praha, Portál, 195 s.
- Návrh učebních osnov občanské školy (1994). Praha, Portál, 312 s.

- NEUMEYER, M. (1992): Heimat. Zu Geschichte und Begriff eines Phänomens. Kiel, Geographischen Instituts der Universität Kiel, 150 s.
- PIAGET, J., INHELDER, B. (1946): Představa prostoru dítěte. Překlad E. Vyskočilová. Paříž, PUF, 23 s.
- PIAGET, J., INHELDEROVÁ, B. (1970): Psychologie dítěte. 1. vyd. Praha, SPN, 120 s.
- VÁŇOVÁ, R., POLÁČKOVÁ, V., VALIŠOVÁ, A., SKALKOVÁ, J. (1993): Co je to „otevřené vyučování“. Pedagogika, XLIII, č. 1, s. 63 – 68.
- Vzdělávací minima v obsahu základní školy (1992). Učitelské noviny 95, zvláštní vydání, 48 s.
- WAHLA, A. (1980): Didaktika geografie v období vědeckotechnické revoluce. 1. vyd. Ostrava, Pedagogická fakulta, 149 s.
- WAHLA, A. (1981): Potřeba aplikace psychologických výzkumů v didaktice geografie. In: Sborník referátů 15. sjezdu ČSGS. Část: Geografie v nové školské výchovně vzdělávací soustavě. Brno, ČSGS, s. 25 – 29.
- WALTEROVÁ, E. (1990): Vzdělávací trendy, inovace a pedagogický výzkum v Nizozemsku. Praha, ÚŠI, 79 s.
- WALTEROVÁ, E. (1994): Kurikulum, proměny a trendy v mezinárodní perspektivě. Brno, Masarykova univerzita, 185 s.
- WINTER, J. (1975): Vlastivěda, regionální geografie a regionální princip. In: Sborník Pedagogické fakulty v Plzni VIII. Praha, SPN, s. 109 – 142.

P r a m e n y :

- HOLUBÁŘ, Z. (1993): Poznámky ke schůzce řešitelů výzkumného úkolu MŠMT 2 -I -1/2 -92 Psychologicko pedagogický výzkum učiva a učení žáků ZŠ. Praha, PF UK – rukopis.
- Návrh kmenového učiva vlastivědy na ZŠ (1994). Materiál VÚP Praha.
- Podkladové materiály k výzkumnému úkolu MŠMT 2 -I -1/2 -92 Psychologicko pedagogický výzkum učiva a učení žáků ZŠ, ved. kolektivu E. Vyskočilová.
- Podkladové materiály z Hogeschool van Amsterdam a ústavu CITO v Arnhemu, Nizozemí 1993.
- Podkladové materiály ze studijní cesty a následné spolupráce s Pädagogische Akademie des Bundes, Wien, 1991.
- Referát dr. Herinka na Letní konferenci ČGS v Rožnově pod Radhoštěm ve dnech 26. až 28. 8. 1994. In: Otázky geografie 2, Praha 1995, s. 59 – 67.
- VYSKOČILOVÁ, E. (1991): Projekt učiva vlastivědy a prvouky, vycházející z psychodidaktických výzkumů. Praha, UK, 8 s.

(Pracoviště autorky: katedra geografie Pedagogické fakulty Západoceské univerzity v Plzni, Veleslavína 42, 306 19 Plzeň.)

Došlo do redakce 22.9.1994

Lektorovali Eva Vyskočilová a Václav Gardavský

DAVID UHLÍŘ

FLEXIBILNÍ SPECIALIZACE, FLEXIBILNÍ AKUMULACE

D. Uhlíř: *Flexible Specialization, Flexible Accumulation.* – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 115 – 121 (1995). – This article deals with two theoretical concepts: flexible specialization and flexible accumulation. It starts with a very brief description of the changes in organization of production that occurred in the recent decades as a consequence of the 1970s and early 1980s crises. Their single most important characteristic is a great flexibility. Subsequently, the ways in which the two theories explain the changes themselves and their consequences are described in a more detailed manner. This includes reactions of the economic subjects involved, i.e. the state and the individual enterprises. Further on, the author aims to clarify the difference between two „flexible concepts“ that are often misinterpreted in geographical literature. The distinction leads to an evaluation of the flexible specialization theory as an important contribution to the theories of regional development; on the other hand the flexible accumulation theorizes more generally the social and economic change. Several critical remarks concerning both theories are quoted in the last part of this article.

KEY WORDS: flexibility – flexible specialization – flexible accumulation – regional development.

Od poloviny 70. let došlo v organizaci světové ekonomiky k výrazným změnám, které se zásadním způsobem projevily i v organizaci výroby na úrovni jednotlivých podniků. V důsledku rozpadu značně stabilního Brettonwoodského mezinárodního měnového systému v roce 1971 a následujícího ropného šoku v roce 1973 se světová ekonomika dostala do období nejistoty, nestabilit, zpomalení až poklesu hospodářského růstu. Došlo k zastavení růstu poptávky, smrštění trhu, růstu nových forem protekcionismu. Zintenzivnění konkurence vedlo také k prudkému nárůstu zahraničních investic, které byly vedeny snahou využít komparativních výhod jednotlivých ekonomik, včetně těch, které byly dosud jen málo zapojeny do světového hospodářství a dělby práce. Zkrátily se výrobní cykly jednotlivých výrobků, což souviselo s větším konkurenčním tlakem a inovačními snahami, vzrostl důraz na spolehlivost a včasnost dodávek, rozvinuly se složité marketingové strategie, zajišťující odbyt zboží i v podmírkách zvýšené konkurence. Změna makroekonomických podmínek v rámci světového hospodářství se velmi záhy projevila i v konkrétních formách organizace výroby, měla také značný vliv na změny v organizaci společnosti, zejména na nové vzorce spotřeby. Podmínila i vznik a šíření univerzální mezinárodní kultury a kulturních hodnot. Zastřešující pojem, který charakterizuje změny, k nimž došlo v ekonomické a sociální oblasti, je **flexibilita**, pružné reagování a přizpůsobování stále se měnícím podmínkám. S pojmem flexibility se pojí i dva vlivné teoretické směry, které se významně uplatnily i v rámci socioekonomicke geografie – flexibilní specializace a flexibilní akumulace – jimž se budu věnovat v tomto příspěvku. Pokusím se nejprve přiblížit jádro jejich teorie, zdůraznit rozdílnost v jejich pojetí změn a na závěr se krátce zmíním o některých kritických ohlasech, které se k nim vztahují.

Flexibilní specializace

Teorie flexibilní specializace postihuje změnu v poněkud užším smyslu než teorie flexibilní akumulace. Převážná část této teorie je věnována problematice malých a střed-

ních firem a jejich shlukování ve výrobních komplexech (production complex), někdy také zvaných průmyslové okrsky (industrial districts). Klíčový termín „flexibilita“ však není v rámci teorie dostatečně přesně definován a je místo toho nahrazován popisem rozličných typů flexibility, které se váží k různým fázím a součástem výrobního systému a srovnáváním konkrétních forem organizace výroby s tzv. „ideálními typy“ flexibility (Jessop, 1992, s. 34-36 v kritickém ohlase na Hirsta & Zeitlina, 1991). Společným jmenovatelem všech flexibilních systémů interpretovaných v rámci teorie flexibilní specializace však zůstává snaha přizpůsobit výrobní strategii rychle se měnícím požadavkům trhu (určovaného poptávkou), vlivům konkurence, módy a vkusu.

Sayer (1989, s. 671) definuje celkem sedm jasně vyčlenitelných oblastí flexibility:

1) *flexibilita (resp. rychlé změny) v počtu zaměstnaných pracovníků i v počtu/objemu vyrobeného zboží (numerical flexibility),*

2) *funkční flexibilita, umožňující změnu ve složení výrobku bez ztráty efektivnosti výroby,*

3) *flexibilita trhu práce,*

4) *flexibilita výrobních postupů,*

5) *flexibilní strojní zařízení,*

6) *flexibilita v restrukturalizaci (netýká se funkční flexibility, při níž nemusí dojít k restrukturalizaci kapitálu v rámci podniku),*

7) *flexibilní způsob organizace, např. sítí provázaných specializovaných výrobců.*

Obdobně, ale schematicky přehledněji, rozděluje Asheim (1992, s. 47) flexibilitu v průmyslové výrobě do čtyř skupin:

a) *flexibilita technologií,*

b) *flexibilita pracovní stylů,*

c) *organizační flexibilita,*

d) *flexibilita sítí kontaktů (network).*

Flexibilitu technologickou spojuje s využitím počítačově řízených systémů výroby a navrhování konstrukce (CAD & CAM, CIM – computer aided design & manufacturing, computer integrated manufacturing). Někdy se mluví v této souvislosti také o flexibilní automatizaci.

Flexibilita pracovní síly se projevuje jednak ve funkční flexibilitě, t.j. schopnosti zaměstnanců vykonávat řadu rozdílných úkonů ve výrobním procesu, jednak v početní flexibilitě, která umožňuje zaměstnavateli využívat podle potřeb podniku přesčasovou práci, krátkodobé zaměstnávání brigádnísků, nebo zaměstnávání na částečný úvazek. Funkční flexibilita se přitom vztahuje na klíčové, stabilně zaměstnané pracovníky, kteří zůstávají v podniku bez ohledu na to, jaká je momentální poptávka po vyráběném zboží, kdežto početní flexibilita se vztahuje především na dočasné, méně kvalifikované pracovníky, kteří jsou přijímání a propouštěni podle momentálního počtu zakázek a podle potřeb podniku (zaměstnání typu „hire and fire“ – najmout a propustit).

Organizační flexibilita se ponejvíce projevila u velkých korporací, kde došlo k dezintegraci vertikální organizační struktury a k přeměně organizační struktury z báze funkční (rozčlenění podniku na sekci výroby, marketingu, financí apod.) na bázi výrobní, kde jsou jednotlivé složky výrobního procesu sloučeny podle vztahu k výrobnímu procesu jednotlivých výrobků. Mezi další příklady organizační flexibility patří subdodavatelství (sub-contracting), jak mezi malými firmami navzájem, tak i mezi nimi a korporacemi a zejména pak flexibilní systémy dodávek (just-in-time nebo jen JIT), jejichž cílem je omezit skladovací dobu na minimum a sladit příspun dodávek s fázemi výroby v rámci podniku.

Flexibilita, dosahovaná pomocí sítí kontaktů a dohod o spolupráci mezi podniky, na rozdíl od předchozích typů flexibility, se netýká vnitřní organizace podniku, ale organizace kooperativních vztahů s jinými, podobně specializovanými podniky. Může mít podobu tzv. horizontální integrace – provázaní podniků podobné velikosti a výrobního

zaměření a vytváření průmyslových okrsků, nebo se může týkat i spolupráce mezi malými a středně velkými firmami na jedné a velkými korporacemi na druhé straně. V takovém případě mluvíme o vertikální dezintegraci korporací, které nahrazují část své vertikální organizace mezistupněm, představovaným dodávkami, které zajišťují samostatné malé firmy.

Asheimovy i Sayerovy charakteristiky čtyř typů flexibility se však vztahují jak na flexibilitu velkých korporací, tak na flexibilitu malých a středních podniků. Původní jádro teorie flexibilní specializace však spočívá na jednoznačném oddělení úvah o masové sériové výrobě proti malovýrobě středních a malých podniků. Teoretici flexibilní specializace, jako jsou Piore a Sabel (1984), totiž spojují flexibilitu pouze s malými a středními podniky a sériovou velkovýrobou považovali za neflexibilní, strnulou, málo přizpůsobivou.

Právě flexibilní malé a střední podniky a jejich shluhy – průmyslové okrsky/výrobní komplexy (industrial districts, production complexes) jsou z hlediska geografie obzvláště zajímavé. Mezi nejznámější průmyslové okrsky popsané v rámci teorie flexibilní specializace patří tzv. „Třetí Itálie“ (sem patří podle různých vymezení Toskánsko, Emilia-Romagna, ale také Ligurie, Piemont, Lombardie), dále Silicon Valley v Kalifornii nebo také části Bádenska-Württemberska či Flander. V těchto oblastech došlo k soustředění většího počtu menších firem, které se zaměřují na výrobu velmi specializovaných kvalitních výrobků, které se však vyrábějí jen v malých sériích a u nichž je třeba se rychle přizpůsobit změnám poptávky (módní obuv a oděvy v „Třetí Itálii“, počítačové technologie v Silicon Valley apod.). Tento druh výroby může být i přes celkově malý rozsah nejméně stejně ziskový jako tradiční sériová velkovýroba, ale pro celkově malý objem, malý segment trhu (market niche), který daný výrobek pokrývá, a tudíž malou poptávku, je pro velkovýrobce nezajímavý. Aby však byla tato výroba zisková, je nutné, aby malé podniky pozmenily svou strukturu, staly se flexibilními. Nejvýrazněji se změny u tohoto typu podniků dotkly oblasti vnitřní organizace a oblasti pracovních sil. Malé firmy velmi často využívají pružné změny pracovní doby, pružnosti pracovníků v zaškolování pro rozdílné pracovní úkony a jejich přizpůsobivosti ve vztahu k novým výrobním postupům a technologiím i změnám ve výrobních programech. Zaměstnavatelé se také snaží omezit počet stálých zaměstnanců na minimum a vytvářet podle potřeb podniku pouze časově omezené pracovní kontrakty.

Nejvýraznějším rysem podniků začleněných do průmyslového okrsku je nový typ organizace výroby a dělby práce, které se snaží do jisté míry omezit konkurenční vztahy mezi malými podniky a nahradit je vztahy kooperačními, které by prospívaly všem zúčastněným. Shlukování a územní koncentrace většího počtu malých podniků v průmyslových okrscích umožňuje jejich provázání sítěmi kontaktů, na jejichž základě podniky spolupracují tím, že společnými silami získávají zakázky, zpracovávají je pro třetí subjekty – nejčastěji dělbou práce ve formě vzájemných subdodávek (často i pro velké korporace) – sdílejí náklady na technologické inovace, na marketing svého zboží, na poradenství a výrobní služby vůbec. Ke koordinaci činností jednotlivých firem dochází jak přes formální, institucionalizované kontakty (obchodní a průmyslové komory, sdružení na podporu šíření inovací nebo na podporu aplikovaného výzkumu – technologické parky apod.), tak přes neformální, osobní kontakty. Vnější úspory (external economies) a úspory z aglomerace (agglomeration economies) umožňují zlevnění výroby díky omezení transakčních nákladů mezi podniky. Mezipodniková spolupráce umožňuje i přes malou velikost jednotlivých podniků důkladně využítí úspor ze sortimentu (economies of scope – kdy produkce výrobků X a Y současně je levnější než oddělená výroba každého z výrobků zvlášť), které mohou vést i k větším ziskům než jakých je dosahováno při sériové velkovýrobě za využití úspor z rozsahu (economies of scale). Podle Brusca, který se intenzivně zabýval studiem kooperačních aktivit malých výrobců ve střední Itálii, je pro průmyslové okrsky důležité také společné kulturní prostředí

(hodnoty, tradice) a sdílení dovedností, spojených s danou výrobní specializací (cit. dle Asheima 1992, s. 53). Obdobně Asheim považuje úspory z aglomerace za nutný předpoklad vzniku průmyslových okrsků. Za nutnou součást úspor z aglomerace považuje pak přítomnost „podnikatelského klimatu“ (industrial atmosphere, dosl. průmyslová atmosféra), které podporuje potenciál malých firem k získávání vědomostí a dovedností, jež posilují schopnost imitace, přejímání a difúzi inovací v daném odvětví (s. 54). Podnikatelské klima pomáhá vytvářet specializovaný místní trh práce, vhodný pro potřeby místních výrobců. Utváří tak vrstvu značně kvalifikovaných dělníků, jejichž schopnosti a dovednosti jsou zárukou přetrvalí podnikatelského ducha v oblasti a skýtají dobré podmínky pro další rozvoj regionu.

Z hlediska regionálního rozvoje a regionální politiky jsou flexibilní průmyslové okrsky i celá teorie flexibilní specializace významné tím, že obrátily pozornost k takovým tématům, jako je studium průmyslových tradic, formální i neformální kontakty mezi podnikateli, zájmová sdružení a místní správní a samosprávné orgány. Staly se tak jednou z teoretických bází regionální politiky, založené na decentralizaci a podpoře malých a středních podniků, místních iniciativ a místního rozvojového potenciálu.

Flexibilní akumulace

Na rozdíl od výše charakterizované flexibilní specializace má flexibilní akumulace širší význam a zahrnuje kromě vlastní organizace výroby i oblast organizace sociální. Změny v oblasti výroby a její organizace na úrovni jednotlivých podniků jsou podle jejích, vesměs marxisticky orientovaných teoretiků, pouze součástí širší celospolečenské změny. Pojetí celospolečenské změny je odvozeno z převážné části z prací autorů francouzské regulační školy (M. Aglietta, A. Lipietz, R. Boyer), marxistických ekonomů, jejichž snahou je objasnit příčiny změn ve vztazích mezi výrobou (kapitálem a pracovní silou) a státem. Jako většina marxitů považují i oni za klíčový vztah mezi kapitálem a pracovní silou, ale jejich metodická originalita spočívá v odlišení historicky specifických režimů akumulace (*regime of accumulation*) a způsobů regulace (srov. Pavlánek, 1993). Pod režimem akumulace se rozumí dlouhodobější ustálení jistého typu dělby či alokace výsledků výroby mezi spotřebu a akumulaci. Z něj vyplývá spojitost mezi změnou podmínek výroby a změnou podmínek reprodukce námezdní pracovní sily. Každý dlouhodobě udržitelný režim akumulace musí být nějakým způsobem sladěný s reprodukcí své výrobní sily. Proto zavádí regulační škola do své teorie ještě další termín – způsob regulace (*mode of regulation*) – systém vnitřních pravidel a společenských norem, zvyků, zákonů, které představují zmateriálnění režimu akumulace. Jsou jeho regulujícím rámcem, který umožňuje sladit celý proces výroby a reprodukce, pojmut do sebe individuální chování lidí, kteří se procesu účastní. Platí přitom, že ne každý režim akumulace je kompatibilní s každým režimem regulace (Lipietz, 1986). Režimy akumulace a regulace jsou „historickým výsledkem lidského boje“ (Lipietz, 1986), jsou výsledkem, který se stabilizoval proto, že zavedl do procesu společenské reprodukce jistou stálost a pravidelnost. Ta je ovšem specifická jednotlivým procesům společenské produkce v různých místech. Neznamená to, že by některá konkrétní společenská forma mohla být standardní nebo nevyhnutelná (to tato škola výslovně popírá). Pro geografy je zajímavé to, že různé režimy akumulace na sebe váží rozdílné formy prostorové organizace a podle Scotta (1988, cit. dle Johnston ad., 1994, s. 514) každý režim akumulace a s ním historicky spojený režim regulace upřednostňují některé typy průmyslových odvětví a průmyslových lokalit, a vůbec sám fakt, že se režimy v různých částech světa od sebe navzájem liší. Cílem výzkumu by podle A. Lipietze mělo být studium jednotlivých společenských formací na úrovni států (vzájemných kombinací režimů akumulace a způsobů regulace), sledovat jejich změny a vlivy, které na ně mají vnější vztahy

(Lipietz, 1986, str. 21). Značná část prací vědců regulační školy se tedy skutečně zaměřuje na postihnutí změn v režimech akumulace a regulace v kombinaci „historicko-ekonomicko-geografického“ přístupu. Snaží se jednak charakterizovat jednotlivé historické režimy, nalézt jejich konkrétní projevy v jednotlivých zemích, jednak nalézt na globální, světové úrovni příšiny krizí daných režimů a opět jejich konkrétní průměr či odraz v jednotlivých národních ekonomikách a společenských formacích.

Theorie flexibilní akumulace se pokouší vysvětlit změny ve výrobě jako důsledek přechodu z jedné vývojové fáze společnosti – „fordismu“ – k fázi nové – flexibilní akumulaci (Pavlánek, 1993). „Fordismus“ je název, který používají představitelé regulační školy ve své periodizaci kapitalistické společnosti pro socioekonomický systém vyspělých zemí v období po 2. světové válce. Počátek tohoto systému souvisí se jménem Henryho Forda a jeho způsobem organizace práce a podniku, zaměřeným na masovou a sériovou výrobu. Teoretickým podkladem Fordovy výrobní praxe byly práce Fredericka W. Taylora, jehož kniha „The Principles of Scientific Management“ (Základy vědeckého řízení) ztělesňuje základní principy „fordistického“ režimu akumulace. Základním rysem je stálé zvyšování produktivity práce, kterého je dosaženo pomocí fragmentace pracovních úkonů na jednoduché operace, zavádění poloautomatizovaných výrobních linek, oddělení a úzká specializace jednotlivých fází výroby (management, navrhování, kontrola, vlastní výroba – vertikální struktura podniku), normalizace a standardizace výrobků, permanentní nárůst objemu fixního kapitálu na pracovníka. Podstatou velkých zisků nebyla míra zisku z jedné operace, ale součet obrovského množství operací, z nichž každá dávala zisk relativně malý. Základní předpoklad, který se později uplatnil v keynesiánské makroekonomicke doktríně, byl ten, že masová výroba souvisí s masovou spotřebou, které společně mohou zajistit hospodářský růst. To ve svém důsledku přimělo podnikatele dělit se se zaměstnanci o větší díl ze svých zisků výměnou za jejich lojalitu (kolektivní vyjednávání). Situace zůstává stabilní tak dlouho, dokud roste produktivita a dokud je zachován relativně stabilní oligopol, umožňující firmám řídit cenové strategie tak, aby byly schopné vyplácet vysoké mzdy bez ohrožení vlastních zisků (Aglietta, 1979, cit. dle Schoenberger, 1989, s. 131).

Stoupenci teorie flexibilní akumulace však tvrdí, že fordistické režimy akumulace a regulace již dosáhly hranice svých možností a flexibilní akumulace se rýsuje jako možná alternativa, odpovídající požadavkům doby na nové, veřejné i soukromé institucionální struktury, nové pracovní postupy a nově strukturované trhy práce. Flexibilní specializace je podle nich, jak již výše zmíněno, pouze jedním z řady průvodních jevů celkové změny, jejíž příčiny hledají ve „všeobecné krizi fordismu“, restrukturalizaci kapitálu a změnách ve vztahu mezi kapitálem a pracovní silou, které stojí v pozadí změn v režimech akumulace a regulace. V případě nástupu flexibilních režimů regulace a akumulace je podstata celkové změny charakterizována jako „rozpad poválečného kompromisu mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, narušení vazby mezi mzdami a nárůstem produktivity a v nedostatku rovnováhy mezi agregátními výrobními možnostmi ekonomiky a agregátní koupěschopnou poptávkou zaměstnanců jakožto spotřebitelů“ (M. Gertler v Johnston ad., 1994, s. 459). Reakce na tuto krizi se podle Jessopa (1992) projevuje v oblasti výroby snahou „překonat odcizení a odpor pracovníků, zúčastněných v masové fordistické výrobě, překonat relativní stagnaci taylorismu a masové výroby, čelit konkurenci ze strany levných [...] výrobců z rozvojových zemí a relativnímu nasycení trhu se standardními, masově vyráběnými výrobky“ (s. 31).

Změna režimů regulace a akumulace má však mnohem širší dopady než pouhé změny v organizaci výroby. Harvey (1989) zahrnuje mezi charakteristiky flexibilní akumulace kromě flexibilních pracovních postupů a flexibility trhu práce i flexibilitu výrobků a flexibilitu vzorců spotřeby (s. 147). Kromě toho však rádí mezi průvodní znaky flexibilních režimů akumulace a regulace i takové jevy jako je značně vysoká míra strukturální nezaměstnanosti, snahy státu o omezení všech institucionálních rigidit (včetně

např. omezení role odborů), zvýšená míra obchodních, technologických a organizačních inovací, vznik a rozvoj nových odvětví výroby a služeb, zvýšená prostorová mobilita („*hypermobilita*“) kapitálu, jejímž důsledkem je také zvětšování rozporu mezi státem a kapitálem, zvětšení rozdílů v jejich zájmecích a celkovém omezení vlivu státu. Omezení role státu má svůj konkrétní projev v deregulační politice, čili uvolnění vlivu společenských struktur na úkor režimu akumulace (tj. struktur ekonomických). Harvey (1989) jde dokonce tak daleko, že tuto změnu vysvětluje jako důsledek posunu v systému hodnot od kolektivismu (svázaného s welfare state) k individualismu, „*entrepreneurialismu*“ čili podnikavosti (charakteristickým pro současnost). Zde tedy vystupuje jasně snaha teorie flexibilní akumulace o postižení celospolečenské změny, nikoliv jen změny v organizaci výroby, jak je tomu u teorie flexibilní specializace.

Některé kritické poznámky k „flexibilním teoriím“

Teorie flexibilní specializace se od svých počátků v rámci socioekonomické geografie střetala s dost ostrou kritikou z nejrůznějších pozic. Snad nejvíce kritiky se soustředilo na účet nejednoznačného až vágního výkladu teorie a přílišnou abstraktnost a všeobecnost konceptu i terminologie (např. nejasné rozlišení mezi masovou x drobnou, díleneskou výrobou, flexibilita x rigidita organizace výroby atd.). Vcelku vtipně a výstižně popsal tuto situaci Andrew Sayer slovy: „Problém konceptů, jakým je fordismus, post-fordismus a flexibilní specializace, spočívá v tom, že jsou příliš flexibilní a nedostatečně specializované“ (Sayer 1989, s. 666). Mnoho kritiků se také věnovalo polemice o tom, zda lze flexibilní specializaci a vznik průmyslových okrsků malých firem považovat skutečně za všeobecný trend, nebo pouze za regionálně a odvětvově specifické případy, vzniklé více méně náhodně a nevhodným způsobem zevšeobecněné. Řada empirických studií proti první z možností dokládá, že v mnoha hospodářských odvětvích nadále prosperují velké korporace a naopak malé podniky se v nich prakticky neuplatňují (např. chemický, energetický, automobilový průmysl). Naproti tomu byly fungující flexibilní průmyslové okrsky popsány jen v několika málo specifických odvětvích (oděvník, obuvnický, počítačový průmysl a několik dalších) a navíc ve specifických regionech, vesměs v regionech s dlouhou výrobní tradicí a dobrými kvalifikačními předpoklady místní pracovní síly. Většina autorů zpochybňuje možnost, že by se flexibilní specializace mohla stát dominantním výrobním způsobem (zdůvodnění viz např. Jessop 1992). Asheim (1992, s. 55) kromě toho poukazuje na obtížnou reprodukovatelnost průmyslových okrsků pro příliš vysoké nároky ve vztahu k podnikatelskému klimatu a tradicím a tudíž na značně omezené možnosti využití v regionální politice. Amin (1992) dokládá relativně malý úspěch politiky, zaměřené na podporu vzniku nových malých firem ve starých průmyslových regionech nebo v regionech, které se měly za pomocí této politiky zprůmyslit v rámci ES v 80. letech. Pochybuje dokonce o účelnosti prostředků, vynaložených Evropským společenstvím na tento typ regionální politiky, jelikož přinесla pouze krátko až střednědobé úspěchy (s. 132).

Teoretikům flexibilní specializace bývá vytýkán i příliš dichotomický pohled na rozdíly mezi masovou, a tudíž nepružnou a nepřizpůsobivou výrobou, a drobnou, díleneskou, a tudíž flexibilní výrobou (Sayer, 1989). Sayer poukazuje na skutečnost, že v mnoha případech uplatňují flexibilní výrobní metody právě velké korporace, protože například počítačově řízené systémy výroby jsou tak nákladné, že si jejich provoz nemůže prakticky žádná malá firma dovolit (Sayer 1989, s. 673). Sayer dále uvádí řadu flexibilních metod a postupů, charakteristických pro výrobu ve velkých japonských korporacích a na jejich příkladě zpochybňuje tvrzení, že korporace jsou svou povahou nepřizpůsobivé změnám a že by jim tudíž hrozil všeobecný úpadek. Poněkud specifický charakter mají kritiky flexibilní specializace z pozic zastánců teorie flexibilní akumulace

a marxistických geografů vůbec. Ti jí vytykají, s ohledem na podstatu své vlastní teorie, celkově úzké pojetí a zejména neschopnost nahlížet na změny v průmyslové organizaci a v pracovním procesu jako na součást reorganizace kapitálových vztahů (srov. např. Jessop 1992, s. 37).

Kritických ohlasů k teorii flexibilní akumulace se v geografické literatuře vyskytuje méně než je tomu u teorie flexibilní specializace. Kritické ohlasy lze nalézt mezi ortodoxními marxisty, zejména ve vztahu k teorii regulační školy. Část kritiky se vztahuje opět k nejasným definicím pojmu a vztahů mezi nimi (např. ne zcela jasné rozlišení mezi fordismem, postfordismem, flexibilní akumulací). Příčinou této skutečnosti, a také důvodem kritiky, je také přílišná obecnost teorie a celkově malá pozornost, která je v rámci ní věnována detailnímu studiu společenských a hospodářských aktérů. Tím je prakticky znemožněna její verifikace nebo naopak falzifikace. Otázka, jak dalece spolehlivě postihuje tato teorie charakter současných změn v sociální a ekonomické sféře, je však již mimo zamýšlený rámec tohoto článku.

Literatura:

- AGLIETTA, M. (1979): A Theory of Capitalist Regulation. London. New Left Books.
- AMIN, A. (1992): Big firms versus the regions in the Single European Market. In: Dunford, M. & Kafkalas, G. (eds.): Cities and Regions in the New Europe, s. 127-149. Belhaven Press, London.
- ASHEIM, B. (1992): Flexible spacialization, industrial districts and small firms: A critical appraisal. In: Ernste, H. & Meier, V.: Regional Development and Contemporary Industrial Response, s. 45 – 63, Belhaven Press, London.
- GIBBS, D.C. (1992): „The main thing today is shopping“: Consumption and the flexibility debate. Spatial Policy Analysis Working Paper 15, University of Manchester, Manchester.
- HARVEY, D. (1989): The Condition of Postmodernity. Basil Blackwell, Oxford.
- HIRST, P.Q., ZEITLIN, J. (1991): Flexible specialization versus post-Fordism: theory, evidence and policy implications. In: Economy and Society. Vol.20, No.1, s. 1-56.
- JESSOP, B. (1992): Post-Fordism and flexible specialization: Incommensurable, contradictory, complementary, or just plain different perspectives? In: Ernste, H. & Meier, V.: Regional Development and Contemporary Industrial Response, s. 25 – 43, Belhaven Press, London.
- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., SMITH, D.M. (eds.) (1994): The Dictionary of Human Geography. 3. vydání. Basil Blackwell, Oxford, Cambridge.
- LIPIETZ, A. (1986): New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulation. in: Storper, M. & Scott, A.J.: Production, Work, Territory, s. 16-40. Allen & Unwin, Boston.
- PIORE, M., SABEL, C. (1984): The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity. Basic Books, New York.
- PAVLÍNEK, P. (1993): Politicko-ekonomické přístupy v geografii. In: Sýkora, L.: Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii. PřF UK, Praha, s. 42-63.
- SAYER, A. (1989): Post-fordism in question. International Journal of Urban and Regional Research, vol. 13, no. 4, s. 666-693.
- SCHOENBERGER, E. (1989): New models of regional change. in: Peet, R. & Thrift, N.: New Models in Geografphy, vol.1, s. 115-141. Unwin Hyman, London.
- SCOTT, A. J. (1988): New Industrial Spaces. London. Pion.

(Autor je posluchačem 5. ročníku katedry sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Došlo do redakce 22.9.1994

Lektorovali Jiří Blažek a Zdeněk Pavlík

Regionální konference Mezinárodní geografické unie 1994. (Závěrečná zpráva.) Ve dnech 22. až 26. srpna 1994 se v Praze uskutečnila pod názvem „Environment and Quality of Life in Central Europe: Problems of Transition“ konference Mezinárodní geografické unie (IGU). Konference proběhla pod záštitou prezidenta České republiky Václava Havla. Jejím oficiálním organizátorem byla Karlova univerzita a její Přírodovědecká fakulta (geografická sekce). Jednalo se o odbornou a společenskou událost celosvětového významu, jednu z nejvýznamnějších konferencí pořádaných v roce 1994 v České republice a největší geografickou akci v dosavadní stoleté historii české geografie.

Hlavním cílem konference bylo vytvořit důstojné a reprezentativní prostředí pro pravidelné vrcholné setkání geografov z celého světa. Vedle toho organizátoři konference sledovali i řadu dílčích cílů. Své úsilí zaměřili především na prezentaci geografie v rámci ostatních vědních disciplín a aktivit souvisejících s problematikou životního prostředí a kvality života. Za tímto účelem se snažili získat k účasti na jednání odborníky z příbuzných oborů, žurnalisty a zástupce vědních i nevládních organizací. Koncepcí konference i vlastní organizační činnost vytvořili organizátoři mimo jiné značný prostor pro prezentaci české a slovenské geografie, Univerzity Karlovy a v neposlední řadě také Prahy a České republiky. Výraznou byla též snaha o zajištění širšího zastoupení zemí bývalého východního bloku, realizací jednoho ze základních požadavků výboru Mezinárodní geografické unie.

Hlavní cíl konference, stejně jako rozhodující většina cílů dílčích se podařilo organizátörům jednoznačně naplnit, o čemž mj. svědčí i ohlas účastníků. Přispěl k tomu jak realizovaný program, tak také počet a struktura účastníků, zájem předních osobností z odborných a politických kruhů, publicita a celková atmosféra akce dokreslená atraktivitou Prahy.

Program konference sestával z vlastního programu odborných jednání a doprovodných akcí. Odborná jednání byla uspořádána do 6 tematických proudů tvořených celkem 25 tématy. Prezentace příspěvků a diskuse probíhaly celkem v 74 sektech tvořících organizačně 13 paralelních programových proudů. Kromě toho se uskutečnila 4 plenární zasedání a 4 zasedání speciální. Účastníci konference přednesli v sektech 544 referátů a v rámci samostatné výstavy prezentovali 60 posterů.

Na vlastní konferenci se registrovalo celkem 1057 účastníků z 69 zemí celého světa, 292 doprovázejících osob a 26 českých a 23 zahraničních žurnalistů. Realizačních prací a částečně i jednání konference se zúčastnilo 38 českých a 16 zahraničních studentů. V rámci podpory účasti bylo uděleno 237 dílčích a úplných grantů, a to v převážné většině případu účastníkům z bývalých socialistických zemí a zemí rozvojových.

Zahajovací odbornou přednášku, která se setkala se značným ohlasem účastníků i sdělovacích prostředků, přednesl předseda vlády V. Klaus. Při závěrečném plenárním zasedání pod názvem „Common Responsibility“ vystoupili předseda Výboru pro životní prostředí Evropského parlamentu K. Collins, spoluzakladatel Rímského klubu prof. D. L. Meadows, bývalý ministr-předseda Federálního výboru pro životní prostředí ČSFR a předseda Společnosti pro trvale udržitelný rozvoj ing. J. Vavroušek, prezident IGU prof. H. T. Verstappen a předsedkyně Mezinárodní organizace pro biopolitiku A. Vlavia-nos-Arvanitis.

Odborná jednání konference doprovodily výstavy kartografických děl, publikací a periodik, promítání odborných filmových snímků, přidružená sympozia jednotlivých komisí a pracovních skupin Mezinárodní geografické unie, odborné exkurze a společenský program.

Výstava věnovaná vývoji obrazu středoevropského prostoru na mapách byla z větší části sestavena z exponátů Mapové sbírky Univerzity Karlovy. Na výstavě knižních publikací a periodik bylo představeno několik set titulů vztahujících se k tématu konference.

V průběhu konference bylo v konferenčním kině promítнуto 40 snímků z celého světa věnovaných převážně problematice životního prostředí. Na zajištění této části programu se podlely především Ministerstvo životního prostředí ČR a mezinárodní nevládní organizace Greenpeace.

Na ústřední téma konference bezprostředně navazovala většina z 26 sympozij komisí a studijních skupin IGU, která se konala před, po i během konference v České republice nebo některé z okolních zemí a která byla koordinována s programem Regionální konference. Těchto dvou až pětidenních pracovních zasedání se celkem zúčastnilo na 500 odborníků. V průběhu konference se také uskutečnilo několik desítek odborných a organizačních setkání na nejrůznějších úrovních, jak v rámci struktur IGU, tak i mimo ně, vztahující se převážně k mezinárodním projektům i dalším formám spolupráce. Paralelně s programem konference probíhalo pracovní zasedání výkonného výboru Mezinárodní geografické unie, jehož převážná část proběhla v historické budově Karolina.

Pro účastníky konference a jejich doprovod bylo připraveno celkem 8 vícedenních exkurzí, jejichž trasy pokryly celou střední Evropu a kterých se zúčastnilo celkem 178 osob, a 30 jednodenních exkurzí po Čechách s celkovou účastí 490 osob.

S velmi pozitivním ohlasem se setkal společenský program, který zahrnoval kromě zahajovací a závěrečné recepce také placenou recepci v Míčovně Pražského hradu a produkci Křížkovy fontány na pražském výstavišti. Pro studenty pomáhající s organizačním zajištěním konference byl na závěr uspořádán společenský večer na parníku. Prezident České geografické společnosti uspořádal pro předsedy zahraničních geografických společností koktejl v kavárně Vyšehrad Paláce kultury.

Přípravy a konání konference provázela značná publicita. V přípravném období let 1990-1994 bylo prostřednictvím pošty nebo u příležitosti odborných akcí doma i v zahraničí distribuováno více jak 50 tisíc výtisků informačních materiálů: informačních dopisů a pohlednic, letáků, plakátů, cirkulářů apod. Celostátnková informace o konání konference byla uveřejněna v několika desítkách odborných časopisů a dalších periodik zasahujících široké spektrum vědních disciplín.

Konferenční materiály, které obdržel každý registrovaný účastník a zástupeci sdělovacích prostředků, obsahovaly mimo jiné program konference, abstrakta přihlášených referátů a posterů, průvodce výstavou map, program konferenčního kina a seznam účastníků. Plné znění přednesených referátů včetně grafických přloh bude publikováno na kompaktních disicích a distribuováno účastníkům a dalším zájemcům konecem I. čtvrtletí 1995.

Značnou pozornost věnovaly konferenci hromadné sdělovací prostředky (ČT, Nova, ST, zahraniční vysílání ČR, Radio Svobodná Evropa, MF Dnes, LN, HN, ZN, The Prague Post a další). Zmínky o konferenci, především v souvislosti s široce komentovanou úvodní přednáškou předsedy vlády Václava Klause, se na stránkách předních českých deníků objevovaly ještě týden po jejím ukončení.

Úsilí organizátorů o naplnění vytěsných cílů konference finančně nebo materiálně podpořilo osm sponzorů, kteří přispěli celkově částkou převyšující jeden milion korun: Skloexport, a.s., Liberec, The Open Society Fund Inc., New York, Komerční banka, a.s., Praha, Československé aerolinie, a.s., Praha a dále pak MERO, a.s., Kralupy nad Vltavou, Siemens Nixdorf, s.r.o., Praha prostřednictvím Wand Computers, s.r.o., Ostrov a Intergraph ČR, Praha a nakladatelství Kincl a Hauner, Praha.

Regionální konference IGU byla z odborného hlediska nesporným přínosem odpovídajícím dané kategorii odborných akcí. Přes nevyhnutelně rozdílnou úroveň jednotlivých vystoupení a zasedání lze konstatovat, že touto konference proběhla na velice seriózní odborné úrovni. Podstatnou měrou k tomu přispěla také doprovodná sympozia komisi a pracovních skupin IGU, která poskytla komornější a tematicky sevřenější prostředí pro konstruktivní diskuse. V této souvislosti je potěšující, že po letech relativní izolovanosti se zde velmi pozitivně prezentovala česká i slovenská geografická obec a především její mladá generace. Z reakce řady zkušených zahraničních kolegů byla tato skutečnost prezentována jako přijemné překvapení.

Konference skončila vyrovnaným rozpočtem.

RC IGU podstatným způsobem ovlivnila českou geografii. Především solidním vzepětím většiny pracovišť prezentovat se na konferenci či po a před konferenčních seminářích pracovních skupin. Také tím, že k příležitosti konference byla připravena sada speciálních tisků většiny vycházejících oborových periodik i mnoha dalších tisků. Bylo nutné podstatným způsobem aktivizovat zahraniční kontakty a organizačně technickou i obsahově náročnou přípravu exkurzí, zasedání pracovních skupin i celé vlastní konference. Myslím, že tato konference byla důstojným vyvrcholením oslav stoleté činnosti České geografické společnosti.

Myslím, že konference lze hodnotit pozitivně ze čtyř hlavních důvodů, jimiž ovlivnila či by měla ovlivnit českou geografii.

1) Byla výzvou pro nastupující generaci geografů, příležitostí být u toho. Nejen pasivně, ale i aktivně účasti, podílem na referátech a diskusích byla pro mne účast mladé generace potěšující a jak jsem byl mnohými kolegy ze zahraničí upozorněn, úspěšná a překvapující.

2) Koncepce konference, totiž volba tématu a otevření pro odborníky mimo geografiю se ukázalo vhodným postupem. Geografové o sobě, tématech výzkumu, jejich významu, vědecké úrovni dali vědět.

3) Třetí impuls jak RC IGU ovlivnila geografii ČR vidím v tom, že se ukázala nutnost participovat na řešení konkrétních problémů s nimiž se naše společnost či společnost evropská potýká. Ať jde o otázky politické, etnické, či otázky transformace sociálních a hospodářských poměrů střední Evropy – jde o téma aktuální, v nichž geografie nesmí chybět. Nejen proto, že jí řada témat obsahově náleží, ale i proto, že jedině v tvrdé konkurenci ostatních oborů se může prosadit kvalita.

4) Myslím, že konference potvrdila staré pravdy, které ve sjednocující se Evropě dostávají nové dimenze. Máme na mysli staré „Kolik jazyků znás, tolikrát jsi člověkem“. Je evidentní, že ruština a jeden západní jazyk většiny mých vrstevníků nemůže stačit. Nejen k prosazení záměru výzkumů, hledání finančních zdrojů atd. Pro mladou generaci geografů jsou jednoznačným imperativem 2 – 3 západní jazyky. Proto doporučuji hledat schopné mladé lidi, kteří jsou, či vbrzy budou takto vybaveni. To vidím téma jako nutnost pro předpokládané širší zapojení české geografie v evropské spolupráci.

Možná se ode mne, či organizačního výboru očekávalo, že budeme schopni shrnout základní myšlenkové pravdy či naznačit orientaci, kam jednotlivé disciplíny geografických oborů směřují. Vzhledem k povinnostem místopředsedy organizačního výboru RC IGU a četných jednání a řešení aktuáln-

ních organizačních i obsahových problémů konference toto nemohu udělat. Sám jsem se zúčastnil v průběhu pětidenního jednání sotva pěti hodin zasedání v různých streamech. Myslím, že i z účastníků takto nezatížených by sotva někdo byl schopen takovou souhrnnou informaci podat.

RK IGU byla svým způsobem mimořádně rozsáhlá a široce tematicky koncipovaná akce, kde stěží šlo zajistit či předpolkládat vyrovnanou vysokou úroveň všech vystoupení ve všech streamech. Tomu tak nikde a nikdy nebylo, nejen v geografii. To, že špičkoví zahraniční reprezentanti vyjadřovali spontánně uspokojení nad organizačně-spoločenským zajištěním, stejně jako nad odbornou úrovni, bylo pro mne klíčové při hodnocení úrovně této největší konference ve stoleté činnosti ČGS. Z tohoto pohledu lze tuto vrcholnou událost ve své „velikostní“ kategorii chápát jako úspěšnou.

Osobně se domnívám, že konference byla svým způsobem impulsem pro vzepjetí většiny geografických pracovišť v ČR i SR. Na konferenci se vázala jednání řady pracovních skupin IGU, které zasedaly na území ČR a SR i v okolních zemích. Také tam byl nás obor obsahově a organizačně přítomen. A právě v těchto jednáních, v nichž vidím budoucnost rozvoje geografie, jsme se prezentovali velmi potěšujícím způsobem. Nastavené zrcadlo ukázalo, že v řadě směru hloubka, šíře a aplikabilita geografických výzkumů našich odborníků snesla tvrdé měřítko mezinárodní konkurence. Do budoucna vidím zcela jednoznačně cestu vpřed pro českou geografii v účasti na práci mezinárodních pracovních skupin a vytváření mezinárodních sítí odborníků podobné vědecké orientace.

Dovolte mi, abych závěrem upozornil i na řadu dvou a vícestranných jednání, která jsem v průběhu konference vedl s řadou prezidentů a předsedů geografických společností, především evropských zemí. Z nich vyplynul, na základě iniciativy Italské geografické společnosti, impuls pro vytvoření evropské organizace těchto společností. Cílem by mělo být, vedle výměny informací, výměny publikací a pramenných děl, také perspektivní řešení společných výzkumných úkolů. Myšlenka zajímavá nejen zemí podněcovatelů, ale i tím, že by mohla být základnou pro vytváření objektivního obrazu o sjednocující se Evropě. A to v tvorbě především učebnic o Evropě pro vysoké, střední a základní školy. Další jednání o těchto otázkách by se mělo uskutečnit na RK IGU v srpnu 1995 v Moskvě.

Závěrem pokládám za nutné poděkovat všem, kteří pomohli uskutečnit loňskou konferenci. Byli to především členové Mezinárodního programového výboru a členové Organizačního výboru. Hlavní objem organizačně-technického i obsahového zajištění přitom připadl na sekretariát RK IGU. Pracoval ve složení: doc. RNDr. Ivan Bičík, CSc. (místopředseda), Mgr. Marek Bičík, RNDr. Boris Burcin, Dr. Helena Fišera-Horská, Ing. Kateřina Göttlichová, RNDr. Jan Kára, CSc. (předseda), Mgr. Václav Klaus, Martin Kučera, RNDr. Tomáš Kučera (sekretář), Eva Kuželová, Mgr. Jakub Langhammer, Robyn Matravers, M.A. (Toronto), RNDr. Vít Štěpánek a řada dalších pracovníků s menšími úvazky. Vřelé poděkování naleží také našim americkým spolupracovníkům (Logan Mabe, Allison Marsh, Molly Müller a Deana Reis), kteří významně přispěli ke kvalitě našich písemných materiálů a pomohli s propagací akce. Spolu s nimi si toto poděkování zaslouží i všech 54 studentů, kteří se svou prací a vystupováním výrazně podíleli na výsledném dojmu konference. Mimořádné pracovní výpětí všech organizátorů bylo korunováno úspěchem.

Ivan Bičík

Ekologické hodnocení využití půdy v poříční zóně Orlice. Při zpracování ekologické studie řeky Orlice (Lipský a kol., 1993) jsme v roce 1993 sledovali také využití půdy v poříční zóně Divoké, Tiché a spojené Orlice. Poříční zóna byla při konzultacích se zadavatelem studie (Povodí Labe Hradec Králové) vymezena kompromisně tak, že zaujímá údolní nivu a příkré údolní svahy, které ji omezují. Aktuální využití půdy bylo zaznamenáno v mapách 1:25 000 při podrobném terénním průzkumu, který obsáhl celou poříční zónu uvedených toků v souhrnné délce 234 km. Letecké snímky pro toto rozsáhlé území nebyly z časových důvodů k dispozici a existující základní mapy 1:25 000 a 1:10 000, které obsahují zákres některých kategorií využití půdy, jsou, jak jsme zjistili, pro daný účel velmi nepřesné a nepoužitelné. Využití půdy v údolní nivě i na údolních svazích podléhá totiž značné dynamice, charakterizované obousměrnými změnami mezi loukami a ornou půdou a také zalesňováním.) Byly mapovány následující základní kategorie využití půdy: 1 les, 2 orná půda, 3 trvalé travní porosty (louky a pastviny), 4 ovocné sady a plantáže, 5 zahrady, 6 mokřady, 7 vodní plochy, 8 rekreační objekty a areály, 9 intravilán a ostatní (dopravní plochy, průmysl, těžba).

Výsledky zakreslené v mapách 1:25 000 byly následně digitálně zpracovány a plošně vyčísleny pro jednotlivé již dříve účelově vymezené geomorfologické úseky toku (Vlček, 1993, obr.č. 1). Některé úseky byly s ohledem na rozdílný charakter využívání půdy dále rozděleny na dílčí podúseky.

Pro hodnocení antropogenního zatížení a ovlivnění poříční zóny využíváním pozemků bylo, vedle komplexní percepce na základě terénního průzkumu, využito procentuálního zastoupení základních kategorií využití půdy v jednotlivých úsecích a podúsecích toku. Z plošného podílu vychází také jednoduchý výpočet koeficientu ekologické stability (Míchal, 1985):

$$K_{es} = \frac{\text{plochy relativně stabilní}}{\text{plochy relativně nestabilní}}$$

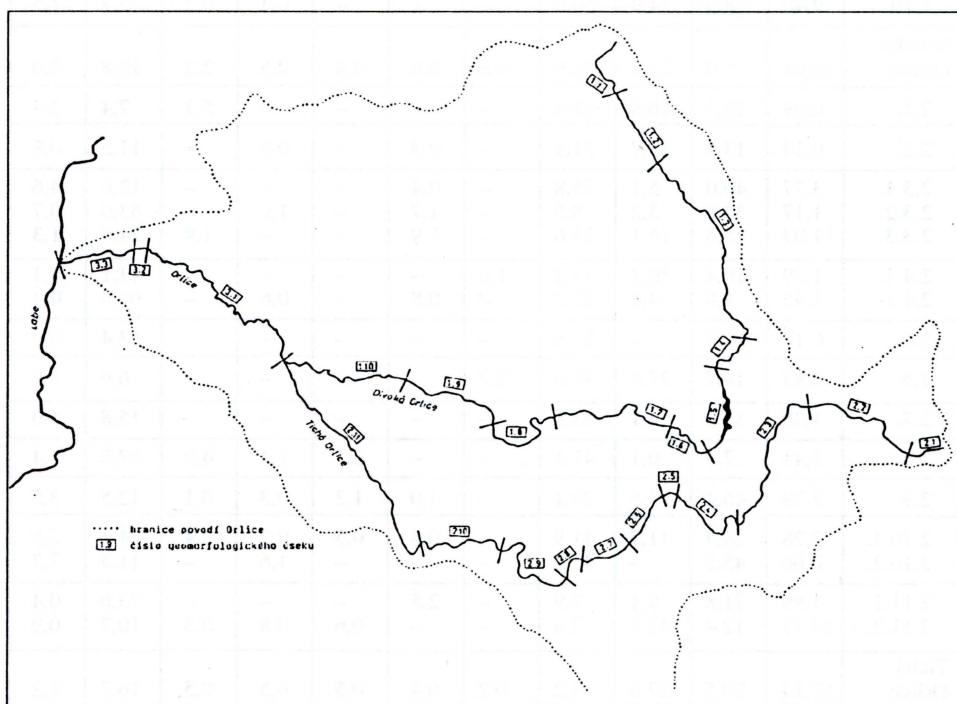
který byl využit jako pomocný ukazatel stupně antropogenní transformace poříční zóny.

Použitý koeficient byl původně určen k orientačnímu srovnání katastrálních území jednotlivých obcí, popřípadě vyšších jednotek (okresů), a má mnohé slabiny a nedostatky. Poskytuje určitou globální představu o ekologické stabilitě, respektive labilitě velkých územních celků, proto je také součástí databáze informačního systému Terplanu. Nezohledňuje však rozdílnou vnitřní kvalitu ploch, jejich individuální velikost, propojenosť a vzájemnou souvislost, tedy charakteristiky důležité pro vlastní ekologickou stabilitu krajiny.

Hodnoty uvedeného koeficientu jsou v metodice pro území České republiky obecně klasifikovány následovně:

- $K_{es} < 0,10$: území s maximálním narušením přírodních struktur, základní ekologické funkce musí být intenzivně a trvale nahrazovány technickými zásahy
- $0,10 < K_{es} < 0,30$: území nadprůměrně využívané, se zřetelným narušením přírodních struktur, základní ekologické funkce musí být soustavně nahrazovány technickými zásahy
- $0,30 < K_{es} < 1,00$: území intenzivně využívané, zejména zemědělskou velkovýrobou, oslabení auto-regulačních pochodů v agroekosystémech způsobuje jejich značnou ekologickou labilitu a vyžaduje vysoké vklady dodatkové energie
- $1,00 < K_{es} < 3,00$: vcelku vyvážená krajina, v níž jsou technické objekty relativně v souladu s dochovanými přírodními strukturami, důsledkem je i nižší potřeba energomateriálových vkladů
- $K_{es} > 3,00$: přírodní krajina, ekologicky stabilní, s nízkým stupněm antropogenního ovlivnění.

Výsledky zjištěné ve sledovaném území jsou uvedeny v tabulce. Poněvadž poříční zóna zahrnuje většinou údolní nívu a bezprostředně navazující údolní svahy a vyznačuje se, zejména proti okolnímu intenzivně zemědělsky využívanému území, vyšším zastoupením lesních porostů (vliv geomorfologie)

Tab. 1 – Využití půdy v poříční zóně Orlice

Číslo geomorfo-logickeho úseku	Plocha úseku km ²	Procentuální zastoupení jednotlivých kategorií využití půdního fondu									K _{es}
		1 les	2 orná půda	3 TTP	4 sady	5 zahrady	6 mokřady	7 vodní plochy	8 rekreační areály	9 intravilán a ostatní	
1.2.	1,77	13,6	10,0	60,8	–	–	12,8	–	–	2,8	6,8
1.3.1.	0,52	75,0	–	16,3	–	–	8,7	–	–	–	–
1.3.2.	0,48	12,2	3,7	84,1	–	–	–	–	–	–	26,0
1.3.3.	0,80	68,3	–	30,1	–	–	–	–	–	1,6	61,5
1.3.4.	0,40	19,0	–	78,3	–	–	–	–	–	2,7	36,0
1.3.5.	0,60	63,4	–	36,6	–	–	–	–	–	–	–
1.4.1.	0,50	97,6	–	2,2	–	–	–	–	0,2	–	499
1.4.2.	0,66	39,3	3,5	34,2	–	–	–	–	2,0	21,0	2,8
1.5.1.	0,46	13,3	–	36,1	–	–	–	–	7,0	43,6	1,0
1.5.2.	1,42	45,5	–	20,9	–	–	–	–	23,5	10,1	2,0
1.5.3.	0,62	44,0	–	18,9	–	–	–	–	6,1	31,0	1,7
1.6.	1,25	25,0	3,4	37,9	–	–	–	–	–	33,7	1,7
1.7.	5,46	24,5	19,5	25,5	0,1	0,0	–	1,9	1,0	27,5	1,1
1.8.	3,06	63,8	1,9	16,8	–	–	–	1,0	7,0	9,6	3,9
1.9.	5,68	8,8	30,7	24,7	3,5	3,3	0,2	0,4	2,3	26,1	0,7
1.10.	9,40	8,9	34,8	50,0	–	–	–	0,4	0,2	5,7	1,5
Divoká Orlice	33,08	26,0	21,3	36,9	0,8	0,8	0,8	0,5	2,2	10,8	2,0
2.1.	0,99	23,3	16,8	47,4	–	–	–	–	5,1	7,4	2,4
2.2.	6,14	13,3	43,7	31,1	–	0,3	–	0,0	–	11,5	0,8
2.3.1.	3,77	46,0	5,1	35,8	–	0,4	–	–	–	12,6	4,6
2.3.2.	1,17	32,6	3,2	8,5	–	1,7	–	1,0	–	53,0	0,7
2.3.3.	1,02	25,8	16,1	25,6	–	5,9	–	–	1,9	24,6	1,3
2.4.1.	1,59	19,4	10,2	55,2	1,0	–	–	–	–	14,1	3,1
2.4.2.	1,45	1,8	4,4	25,5	–	0,8	–	0,6	–	66,9	0,4
2.5.	0,17	22,8	–	23,8	–	–	–	–	–	53,4	0,9
2.6.	2,93	14,7	27,4	48,6	2,7	–	–	–	–	6,6	1,9
2.7.	1,48	37,0	4,1	43,1	–	–	–	–	–	15,8	4,0
2.8.	1,41	7,1	0,1	47,1	–	–	2,1	1,4	4,6	37,6	1,4
2.9.	5,78	46,4	9,5	29,1	–	1,0	1,2	0,3	0,1	12,5	3,5
2.10.1.	2,28	28,4	11,7	41,9	–	0,8	0,5	0,2	2,4	14,1	2,5
2.10.2.	0,60	45,5	–	41,4	–	–	–	1,6	–	11,5	7,7
2.11.1.	1,99	11,8	9,1	2,9	–	2,5	–	–	–	73,6	0,4
2.11.2.	24,37	12,4	42,8	32,4	–	–	0,6	0,8	0,3	10,7	0,9
Tichá Orlice	57,14	20,5	27,6	33,2	0,2	0,4	0,5	0,5	0,5	16,7	1,2

Číslo geomorfologického úseku	Plocha úseku km ²	Procentuální zastoupení jednotlivých kategorií využití půdního fondu									K _{es}
		1 les	2 orná půda	3 TTP	4 sady	5 zahrady	6 mokřady	7 vodní plochy	8 rekreační areály	9 intravilán a ostatní	
3.1	19,68	14,7	30,3	43,4	—	0,1	0,6	1,4	0,9	8,6	1,5
3.2.	0,37	10,8	54,3	17,1	—	—	—	—	3,1	14,7	0,4
3.3.	5,66	2,7	23,2	29,8	—	1,9	0,6	2,9	4,7	34,2	0,6
Spojená											

– na svazích) a trvalých travních porostů (vliv hydromorfismu půd – v údolní nivě), tudíž také vyšší hodnotou koeficientu ekologické stability. Získané hodnoty v jednotlivých geomorfologických úsecích přesto dokládají významné rozdíly ve využívání pozemků i v rámci poříční zóny jednoho toku.

V antropogenním ovlivnění a zatížení poříční zóny lze rozlišit převážně dominantní plošné zatížení zemědělskou činností (na většině úseků Tiché Orlice, na dolním toku Divoké Orlice a na spojené Orlici), lineární koridorové zatížení dopravou (je také větší na Tiché než na Divoké Orlici – vlivem hlavních železničních tratí) a bodové zatížení těžbou, průmyslem apod. Toto bodové průmyslové zatížení není sice příliš početné, přesto ovlivňuje zejména kvalitu vody na mnoha dalších kilometrů (prakticky na celou zbyvající část toku) a opět je výraznější na Tiché Orlici (Jablonec (2.3.2.), Letohrad (2.4.2), Ústí, Choceň (2.11.1.)). Rekreační zatížení je naopak výrazně vyšší na Divoké Orlici, zejména zásluhou Pastvin (úsek 1.5.2.) a na druhém místě Litického oblouku s Potštejnem.

Odlíšná je i pramenná oblast a horní tok obou Orlice. Zatímco Divoká Orlice protéká až po Klášterec (úseky 1.2. až 1.4.1.) málo zatíženým pohraničním úsekem v přirozeném korytě (s výjimkou Orlického Záhoří), úsek Tiché Orlice v Králické brázde v umělém napřímeném korytě je silně destabilizovaný (úsek 2.2.). Ztráta krajinné diverzity, přerušení biokoridorů a migračních cest volně žijících rostlin a živočichů se nepříznivě podepsaly na ekologické stabilitě krajiny.

Na dolních tocích Orlice převládají v široké, zemědělským využíváním přeměněné údolní nivě jednotvárné zemědělské plochy – rozsáhlá pole i louky o průměrné výměře desítek hektarů. Při pozemkových úpravách, odvodněním a zarovnáváním přirozených terénních depresí došlo k vyhlazení reliéfu údolní nivy – k vytvoření tzv. antropogenních zrcadel. Původní mozaikovité využití půdy v údolní nivě bylo mnohem jemněji strukturované, citlivěji vycházelo z přírodní diferenciace krajinného prostoru a odpovídalo především rozdílům v zrnitosti (půdy lehké a těžké) a hydromorfismu půd (půdy zamokřené sezónně, trvale, půdy suché). Na zarovnaných a odvodněných plochách orné půdy převládá pěstování obilovin a kukuřice. Zasypávání tůní a zarovnávání terénních depresí při pozemkových úpravách představuje závažný zásah do krajinné struktury a ekosystému údolní nivy. Intenzivní setě louky, jaké se často vyskytují na velkých plochách při dolních tocích Orlic, jsou víceméně monokulturou s jedním nebo dvěma dominantními druhy trav (převládají jílek vytrvalý), mezi něž nalézávají nežádoucí ruderální druhy.

Nebylo v možnostech této studie kvantifikovat změny ve využívání pozemků v poříční zóně v krátkém či delším časovém úseku. Pouhým srovnáním současného stavu v terénu s existující mapou lze však sledovat četné změny, k nimž dochází v posledních letech. Jedná se přitom o změny obousměrně: na jedné straně přeměna luk na odvodněných půdách v údolní nivě na jednotvárné lány orné půdy, na druhé straně mnohde zatravnění či opuštění pozemků. Trvalý pomalý úbytek orné i zemědělské půdy a opačný trend vývoje lesních půd jak v poříční zóně, tak v celém povodí je sám o sobě z ekologického hlediska pozitivní. Problematický je ovšem vývoj vnitřní kvality těchto ploch a jejich ekologické stability.

Srovnáním bilance využití půdy vyplývá velmi vysoký koeficient ekologické stability poříční zóny Divoké Orlice od Orlického Záhoří po Klášterec. Na Tiché Orlici je nejnižší hodnota koeficientu ekologické stability hned na horním toku v úseku protékajícím Králickou brázdou (2.2.), který je výrazně destabilizovaný, s narušením přírodních struktur a základních ekologických funkcí. Z dalších úseků obou Orlice se relativně vysokým stupněm ekologické stability vyznačují lesnaté úseky Záchlumí-Potštejn (1.8.) na Divoké, Lichkov-Jablonec (2.3.1.), Lanšperk-Oldřichovice (2.7.), Ústí nad Orlicí-Perná (2.9.) a Peliny (2.10.) na Tiché Orlici. Zatímco na Divoké Orlici hodnota koeficientu téměř nikde

neklesá pod přijatelnou mez 1,0, na Tiché Orlici je kromě zmíněného úseku v Králické brázdě výrazně nižší na průchodu městy Jablonné, Letohrad a Choceň a také ve spodním úseku pod Chočí (2.11.). Spojená Orlice má potom vlivem odlesnění a hradecké aglomerace také nízkou hodnotu K_a na nejspodnějším úseku (3.2. až 3.3.).

Literatura:

- LIPSKÝ, Z. a kol. (1993): Ekologická studie Orlice. Vybrané přírodní a ekologické charakteristiky stavu, využití a ovlivnění poříční zóny. – Institut aplikované ekologie VŠZ Praha, Kostelec nad Černými lesy, 70 s.
- MÍCHAL, I. (1985): Ekologický generel ČSR. – Terplan, Geografický ústav ČSAV, Praha, Brno.
- VLČEK, L. (1993): Hydrogeologická studie Orlice. Geomorfologické členění toku a poříční zóny. – Vodní zdroje, Chrudim, 11 s.

Zdeněk Lipský

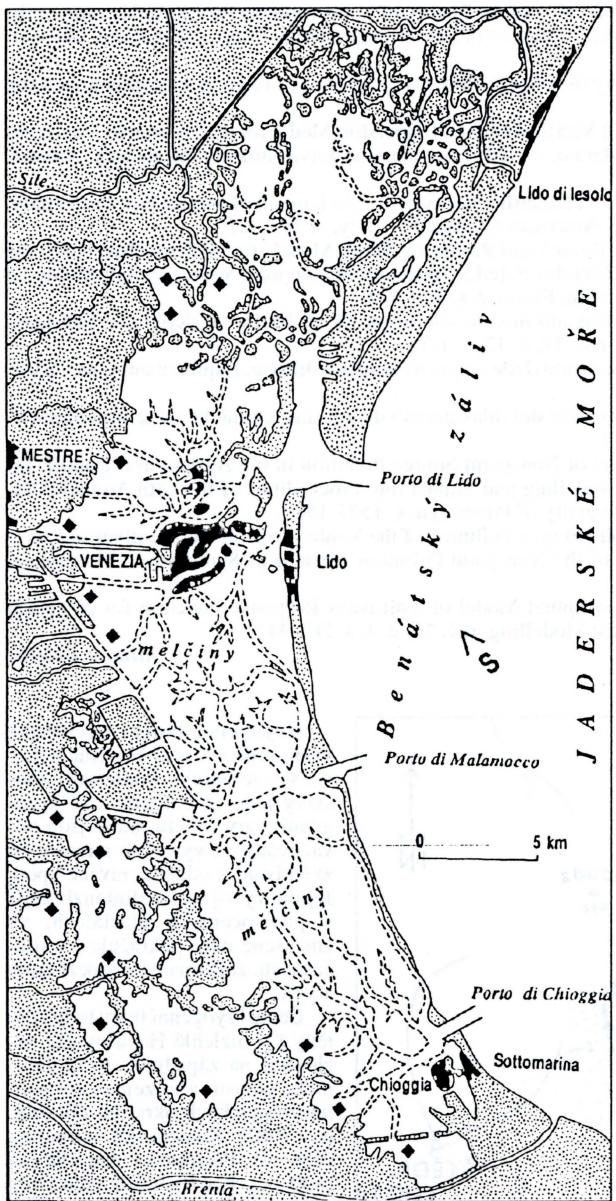
Životní prostředí Benátské laguny. Benátská laguna vznikla koncem pleistocénu asi před 12 000 lety oddělením mělkého zálivu od otevřeného Jaderského moře nesouvislým pásem písečných ostrovů – součástí kosy. Dnešní tvar získala asi před 1 000 lety (Pavoni et al., 1992). Vodní plocha laguny činí cca 550 km². Jíž přirozená kvalita vody závisí od místa k místu na vzájemném poměru účinků pevniny a moře. Jde o typickou brackickou přílivovou lagunu, do níž mořská voda vstupuje třemi průlivy (Porta di Lido, P. di Malamocco a P. di Chioggia). Výška přílivu je obvykle 80 cm, ve výjimečných případech až 140 cm. Vítr však může vzestup hladiny ještě zvýšit a město Benátky je několikrát ročně zaplavováno. Přílivová vlna postupuje relativně pomalu. Benátky na ostrovech uvnitř laguny dostihne cca za 1 hodinu a nejvzdálenější severní okraj až po 2,5 hod. od vstupu do laguny. Voda proudí hlubokými přirozenými a zčásti umělými kanály o hloubce max. 10-15 m. Kanály se rozvětvují do typické dendritické sítě, která na mělkinách vyklíní. Dva pásy mělkin rozdělují lagunu do tří pároví zvaných podle průlivů: Bacino di Lido (276 km²), B. di Malamocco (162 km²) a B. di Chioggia (110 km²). V extrémních případech se mělkiny vynořují (vyjma umělých kanálů: Vittorio Emanuele, délka 4 km, šířka 10-12 m, rok výstavby 1926, Malamocco-Marghera, délka 15 km, šířka 12-14 m, rok výstavby 1978). Průměrná hloubka vody v laguně je 0,6 m (Donazzolo et al., 1984). Vodní objem laguny kolísá v rozmezí 160-510 mil. m³, z čehož se během přílivu vyměňuje 330 mil. m³ (Zingales et al., 1984b). V současnosti je cca 85,3 km² plochy laguny odděleno hrázemi od přílivového mechanismu a slouží pro chov ryb.

Vlastní přítok z pevniny je poměrně malý a činí 20-60 m^{3.s⁻¹. Podílí se na něm celkem 27 věžinou drobných přítoků, z nichž nejvýznamnější jsou řeky Zero, Dese, Marzenego a kanál Naviglio Brenta. Původně do laguny ústily dvě větší řeky – Sile na severu a Brenta naproti Benátkám, ale v průběhu velmi nákladných prací v letech 1630-1850 byly jejich toky odkloněny a nyní ústí do moře mimo lagunu. Benátská republika se tím bránila rychlému zanášení mělké laguny a ztrátě obrannyschopnosti, nemluvě o zanešení přístavu, na kterém byla existenčně závislá, a také pro zachování čistého povětrí bez páchnoucích marš. Zachovaly přílivový systém zabezpečuje tak výměnu vody přímo v městských kanálech a jejich přirozené čištění. Celkově je do laguny nyní odvodňováno území o rozloze cca 2 000 km², sestávající ze dvou oddělených částí (odděleny umělým řečištěm řeky Sile, které podcházejí odvodňovací kanály). Povodí laguny se dělí i podle vztahu ke zmíněným párovím – Severní povodí (765 km²) je odvodňováno do B. di Lido, Střední (536 km²) do B. di Malamocco a Jižní (708 km²) do B. di Chioggia. Přibližně 30 % sladké vody se ovšem do laguny dostává z uvedeného povodí přečerpáváním jako tzv. „spodní vody“ – „acque basse“ (Zingales et al., 1980).}

Znečištění vod laguny je značné a stejně tak i dnových sedimentů. Způsobuje je obyvatelstvo a jeho aktivity v laguně a jejím zázemí. Vliv socioekonomické sféry odpovídá populaciálnímu ekvivalentu ve výši 1 milion obyvatel. Z toho jen asi 1/4 je napojena na kanalizační síť a čisticí stanice. Zbytek odpadních vod odtéká přímo do laguny. V turistické sezóně je tento stav zvyšován o dalších 100 000 jednotek bez čištění. Celkový příspis škodlivin od obyvatelstva do vod laguny je odhadován na 4 250 tun dusíku a 1 650 tun fosforu za rok (Zingales et al., 1984b). Hlavní znečišťující zátěž přichází do laguny ze zemědělství. Přede vším dusičnaný jsou prvořadým problémem. Ročně se do laguny dostává z tohoto zdroje na 200 t N a 1 000 t P. Nejvyšší zátěž je všeobecně v severním pároví, kam přichází více než polovina škodlivin. Z hlediska koncentrace je však nejhorší stav v jižním pároví B. di Chioggia, kam přichází 39 % N a 37 % P. Za aktuálních klimatických podmínek (stanice Lido di Venezia, in: Zingales et al., 1980) největší zátěž nastává za odtoku po vydatných srážkách v období vegetačního klidu na

podzim ($r_{\max} = 91$ mm v XI, 87 mm v X) a koncem zimy a na jaře (II-VI). Pokud tento proces pokračuje až do léta, které je obvykle velmi teplé ($T_{\max} = 23,6$ °C v VII a 23,1 v VIII) a srážkově chudší ($r_{\text{vii}} = 53$ mm, $r_{\text{viii}} = 63$ mm), laguně hrozí havarijní situace. Zatímco v chladné zimě teplota vody klesá od moře (8-9 °C) k pobřeží (1,1 °C), v teplém létě je situace opačná (27,8 °C u pobřeží, 22,4 °C u vstupu do laguny Di Silvio, Fiorillo, 1988). Při vysoké teplotě, množství škodlivin a mělké vodě nastává kalamitní ohrožení eutrofizací (Bendoricchio, 1988). Do krajního stavu se laguna v létě dostává téměř každoročně. Co se týče anorganického znečištění, odhaduje se (Donazzolo et al., 1984), že jen svrchních 10 cm sedimentů dna v laguně obsahuje 35 t rtuti, 200 t kadmia, 1 300 t olova, 1 600 t mědi, 16 500 t zinku, 600 000 t železa, 240 t niklu, 550 t kobaltu a 480 t chromu. Většina těžkých kovů pochází z komunálních a industriálních zdrojů zejména Mestre a na něj navazujícího průmyslově-přistavního komplexu Porto Marghera, zčásti ležícího na rozsáhlých umělých ostrovech ve středu laguny.

Stav ohrožení ekosystému laguny a nakonec i kvality života místního obyvatelstva a návštěvníků vedl příslušná italská místa k rozsáhlému financování výzkumných, ochranných a zdrojových projektů v daném prostoru. Postupem času se podařilo vypracovat několik statistických modelů, popisujících a ve svém důsledku i prognózujících kvalitu vody v laguně (Zingales et al., 1980, 1981a,b, 1982, 1984a,b). Jejich platnost byla úspěšně ověřena praktickým měřením kvality vody v laguně. Nabízí se možnost srovnání s podstatně méně komplikovaným prostředím mělkých vodních nádrží v České republice

Obr. 1 – Benátská laguna s hlavními zdroji znečištění (♦).

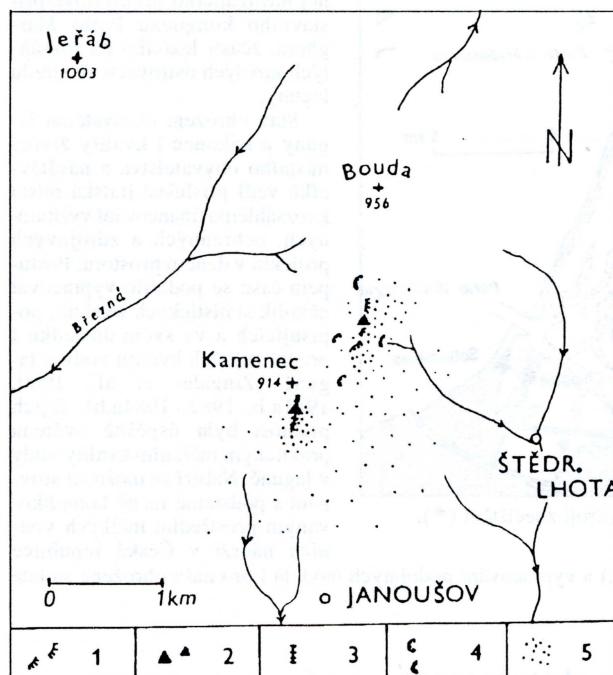
(Nechranice, Rozkoš, Nové Mlyny aj.) a vypracování podobných modelů i pro naše ohrožené stojaté vody.

L iteratura:

- ANTONELLO, F., et al. (1988): Hydrocarbons Spreading in Venice Lagoon. Experimental Verification. In: Marani, A. (ed.): Advances in Environmental Modelling, Amsterdam, Elsevier, s. 475–488.

- BENDORICCHIO, G. (1988): An Application of the Theory of Catastrophe to the Eutrophication of the Venice Lagoon. In: Marani, A. (ed.): Advances in Environmental Modelling. Amsterdam, Elsevier, s. 155-166.
- DONAZZOLO, R., et al. (1984): Heavy metals in sediments of the Venice Lagoon. Oceanologica Acta, roč. 7, č. 1, s. 25-32.
- DI SILVIO, G., FIORILLO, G. (1988): Verification of a Dispersion Model for the Lagoon of Venice by Temperature Measurements. In: Marani, A. (ed.): Advances in Environmental Modelling. Amsterdam, Elsevier, s. 457-474.
- PAVONI, B., et al. (1992): Changes in an Estuarine Ecosystem. The Lagoon of Venice as a Case Study. In: The Science of Global Change. American Chemical Society, s. 287-305.
- RINALDO, A., MARANI, A. (1986): Runoff and Receiving Water Models for NPS Discharge into the Venice Lagoon. In: Giorgini, A., Zingales F. (ed.): Agricultural Nonpoint Source Pollution: Model Selection and Application. Amsterdam, Elsevier, s. 319-344.
- ZINGALES, F., et al. (1980): Inquinamento dovuto alle acque di un bacino agricolo sversate nella laguna di Venezia. Inquinamento, roč. 22, č. 12, s. 1-7.
- ZINGALES, F., et al. (1981a): Inquinamento delle acque da sorgenti diffuse. Inquinamento, roč. 23, č. 1, s. 1-4.
- ZINGALES, F., et al. (1981b): Simulazione del dilavamento di sostanze chimiche da terreni agricoli. Inquinamento, roč. 23, č. 10, s. 1-7.
- ZINGALES, F., et al. (1982): A Model of Non-point Source Pollution in the Agricultural Runoff. In: Vogt, W.G., Mickle, M.H. (ed.): Modelling and Simulation. Proceedings of the 13th Annual Pittsburgh Conference, Pittsburgh, University of Pittsburgh, s. 1575-1580.
- ZINGALES, F., et al. (1984a): Nonpoint Source Pollution of the Venice Lagoon: Perspectives of Long-term Abatement. In: Proceedings of the Non-point Pollution Abatement Symposium, Milwaukee, EPA, 20 s.
- ZINGALES, F., et al. (1984b): A Conceptual Model of Unit-mass Response Function for Nonpoint Source Pollutant Runoff. Ecological Modelling, roč. 26, č. 3, s. 285-311.

Jaromír Kolejka

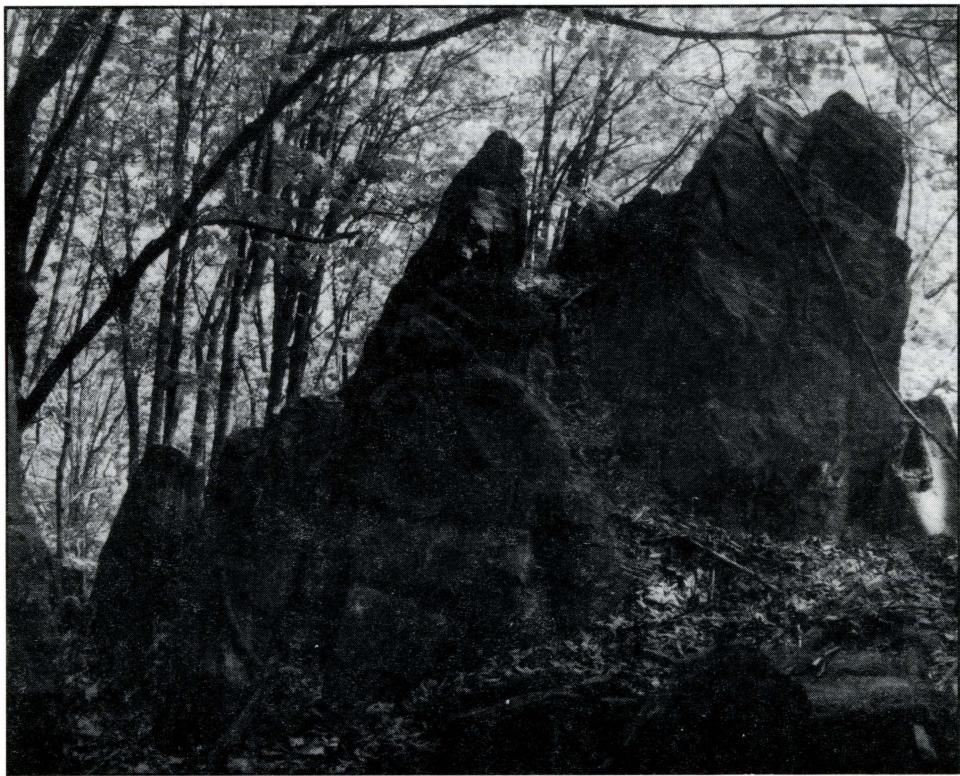

Obr. 1 – Jižní část Jeřábské vrchoviny s vyznačením kryogenních tvarů. 1 – mrazové sruby, 2 – izolované skály, 3 – skalní hřeben, 4 – nivační deprese, 5 – sutě hranačů. (Kreslil J. Vítek.)

Kryogenní tvary v Jeřábské vrchovině. Pro mnohé partie Krkonošsko-jesenické (Sudetské) soustavy jsou charakteristické kryogenní tvary reliéfu, které jsou považovány za výsledek mrazového zvětrávání a odnosu, nivace apod. Jejich vývoj byl nejintenzivnější v pleistocenních glaciálech, ve zmenšené míře pokračuje i v současnosti, zejména na rozmezí zimy a jara.

Cetné kryogenní tvary byly zjištěny i v rozlehlé Hanušovické vrchovině na západním okraji Jesenické oblasti, a to zejména v geomorfologických okrscích (Demek, ed. 1987). Kamenecká hornatina (956 m), Písárovská pahorkatina (839 m), Kopřivenská vrchovina (793 m), Petrovská vrchovina (778 m), Bradelská vrchovina (600 m) aj.

Pozoruhodné je, že v nejvyšší části Hanušovické vrchoviny – okrsku Jeřábská vrchovina (Jeřáb, 1003 m) – se kryogenní tvary vyskytují celkem ojediněle. Kromě skalních stěn a srubů, odkrytých erozí a přemodelovaných mrazovým zvětráváním v údolí zdrojnic Březné, Pstruhovce, pravých pobo-

Obr. 2 – Ortorulový skalní hřeben na jižním svahu Kamence. Foto J. Vítek.

ček Moravy atd., patří k nejvýraznějším lokalitám kryogenních tvarů jz. rozsocha Boudy (956 m) zvaná Kamenc na jižní části Jeřábské vrchoviny. Upozorňuji na ni touto zprávou.

Převážnou část Jeřábské vrchoviny tvoří krystallické horniny orlicko-kladského krystalinika (ortoruly místy migmatitového vzhledu, drobné polohy serpentinitu aj.), ve východním lemu též staroměstského krystalinika (svorové ruly, amfibolity aj.), viz Svoboda, Chalupský a kol. (1961). Studované území náleží do komplexu orlicko-kladského krystalinika. Téměř výhradně horninami jsou zde ortoruly jádra klenby se zrnitou až zrnitopláštěvnou texturou (Kočandrle, Opletal 1985). V nich se místy vytvořily výrazné skalní mezoformy – mrazové sruby, skalní hřbety až izolované skály, akumulace hranačů a drobné nivační deprese (obr. 1).

Od kóty Bouda (956 m) vybíhá k jihozápadu asi 2 km dlouhá rozsocha, sevřená mezi pramennými partiemi Pstruhovce, Bušinského potoka a Březné. Kryogenní tvary jsou soustředěny zejména v jz. polovině rozsochy, vrcholící kótou Kamenc (914 m).

Asi 200 m jižně od vrcholu Kamence vystupuje na svahu ortorulový mrazový srub, přecházející do skalního hřebenu (ve směru S-J asi 30 m dlouhého) až izolované skály (toru). Výchoz je výrazně strukturální, asymetrický. Sleduje úklon struktury horniny (50° - 65° k Z) a jeho čelní (východní) stěna je stupňovitě 8 m vysoká, místy převíská. V severní části vrcholí skalní hřeben věžovitými útvary (obr. 2), naopak úpatí protíná výklenek, jehož vznik zřejmě podpořila nivace. Stěny skalních ploch sledují pukliny hlavních směrů v rozmezí 1° - 15° a 142° - 151° (čelo), 70° - 96° , 108° - 122° aj. (boky).

Na tento výrazný mrazový srub navazují ve vyšší a nižší části svahu kryopianační terasy, pokryté hranačí. Nižší terasový stupeň přechází do dalšího mrazového srubu (asi 20 m širokého a 5 m vysokého), částečně rozrušeného do balvaniště.

Skupina dalších mrazových srbů i jiných kryogenních tvarů vystupuje na vjv. až východním svahu rozsochy mezi Kamencem a Boudou, přibližně v 815-830 m n.m. Vzhled těchto ortorulových výchozů se v podstatě nelíší od předechozích. Je rovněž výrazně ovlivněn strukturou s celkovým úklonem (40° - 60°) k západu, se skalním a stupňovitým čelem spadajícím k východu. Směry hlavních puklin jsou shodné s výše uvedenými.

Největší mrazový srub (asi 1 km sv. od kóty Kameneč) je asi 7 m vysoký, zřetelně vymezený i v bocích. Jeho horní část vytváří převislý izolovaný pilíř, vybíhající do hrotových výčnělek. Pro okolní partie poměrně strmého svahu jsou charakteristické drobné pánevovité deprese (s rozměry od několika metrů do 15 m) s nesoustřednými prameny. Patrně jsou založeny v tektonicky porušených polohách ortoruly a na jejich vývoji se jistě uplatňují nivační procesy.

Úpatí mrazových srubů lemují suť hranáči přecházející do balvanových proudů. Balvany (až 2 m velké) jsou rozvlečeny soliflukcí do nižších částí svahu. Převážně jsou rulové, případně křemenné (z rozrušených křemenných žil v ortorule), ojediněle též serpentinitové.

Lokalita Kameneč s nejvýraznějšími kryogenními tvary v Jeřábské vrchovině zasluguje registraci jakožto významný krajinný prvek.

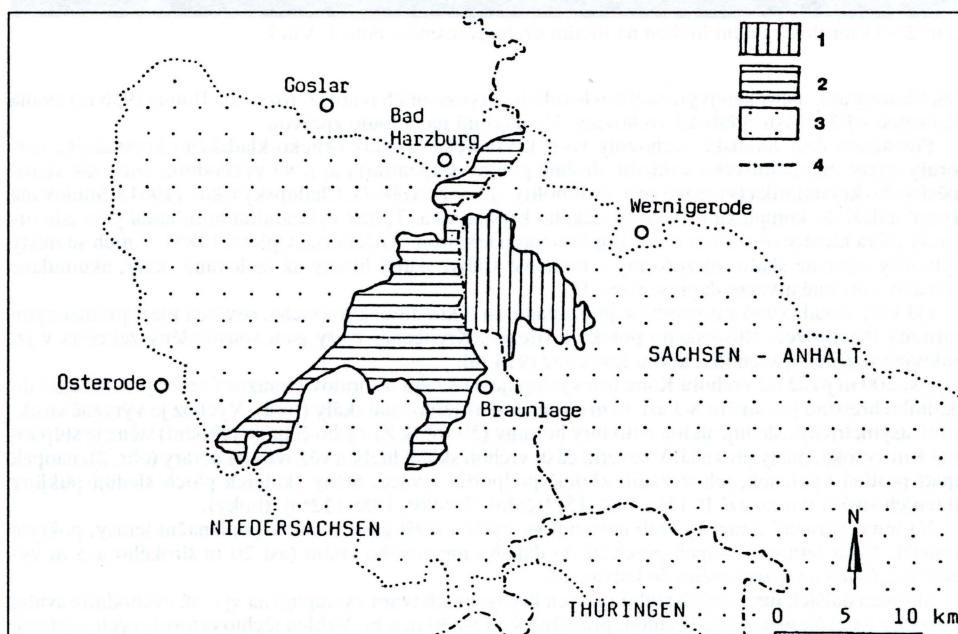
L iteratura:

- DEMEK, J., ed. (1987): Hory a nížiny. Zeměpisný lexikon ČSR. – Academia, Praha, 584 s.
KOČANDRLE, J., OPLETAL, M. (1985): Srovnání jaderných jednotek východního a západního křídla orlicko-kladské klenby. – Sbor. Geol. Věd., Geol., 40, Praha, 63-99 s.
SVOBODA, J., CHALUPSKÝ, J. a kol. (1961): Vysvětlivky k přehledné geolog. mapě 1:200 000, M-33-XVII (Náchod). – ÚÚG, Praha, 185 s.

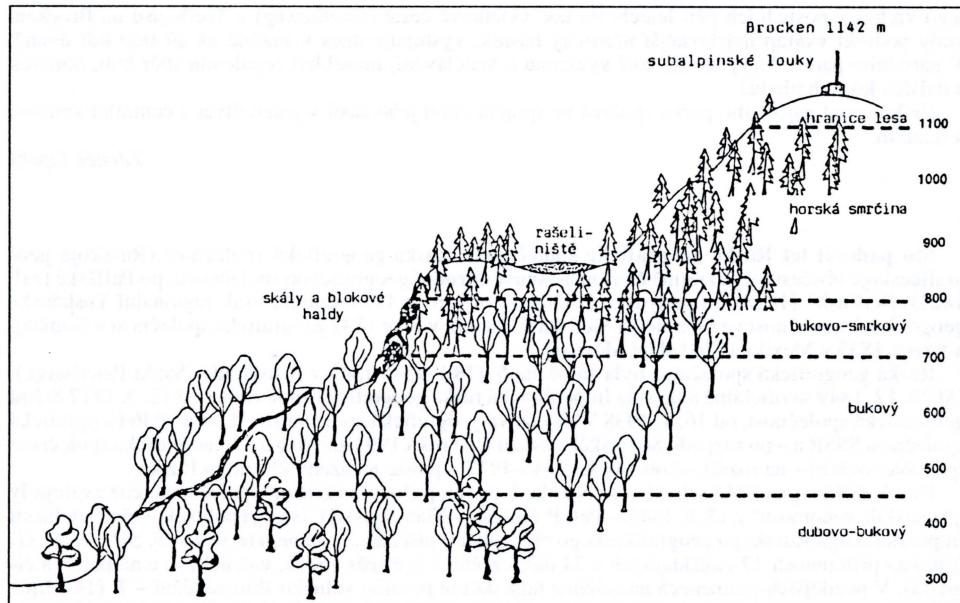
Jan Vítěk

Národní park Harz. Pohoří Harz opředené v německé mytologii mnoha pověstmi leží na území spolkových zemí Niedersachsen (Dolní Sasko) a Sachsen-Anhalt (Sasko-Anhaltsko). Jejich hranice byly v minulosti zároveň hranicemi mezi NDR a Spolkovou republikou Německo. Po sjednocení Německa v roce 1990 a pádu tzv. železné opony, která rozdělovala i Harz na východní a západní část, je celé pohoří včetně vrcholové části s nejvyšší horou Brocken opět volně přístupné návštěvníkům a turistům.

V roce 1990 byl v Sasku-Anhaltsku vyhlášen národní park Hochharz, v roce 1994 byl obdobně vyhlášen národní park Harz ve spolkové zemi Dolní Sasko. Plošná výměra obou parků dosahuje dohromady 220 km². Celá zbývající část pohoří je chráněna jako přírodní park (Naturpark Harz).

Obr. 1 – Harz: 1 – Národní park Hochharz, 2 – Národní park Harz, 3 – Přírodní park Harz, 4 – hranice spolkových zemí.

Obr. 2 – Výškové vegetační stupně v pohoří Harz.

Zvláštnost a jedinečnost Harzu spočívá v jeho zeměpisné poloze. Harz je nejsevernější německou hornatinou, prvním vysokým pohořím, jež se s výškovým rozdílem téměř 1000 m zvedá ze Severoněmecké nížiny a staví se do cesty vlhkému oceánskému proudu z Severního moře. To předurčuje specifické klimatické podmínky v jeho nejvyšších polohách, které jej odlišují od ostatních německých středohor. Podnebí Brockenu (1142 m) s průměrnou roční teplotou $2,8^{\circ}\text{C}$ a průměrným ročním úhrnem srážek přes 1600 mm jej přibližuje, navzdory nevelké nadmořské výšce, subalpinské zóně velehor anebo severským boreálním podmínkám Skandinávského pohoří. Na Brockenu byla naměřena vůbec nejvyšší rychlosť větru na území Německa – 273 km za hodinu. Průměrný počet 306 dnů s mlhou je vyšší než na tatranské velehorské stanici na Lomnickém štítu.

V meteorologii je známý pojem Brockenské strašidlo, které vlastně znamená stín vlastní osoby vržený na níže ležící oblaka a tím zvětšený do gigantických (nadpřirozených) rozměrů.

Syrové vlhké podnebí s nízkou teplotou a krátkou vegetační sezónou se odráží i v tom, že vrcholové pásmo Brockenu leží nad přírozenou klimatickou hranicí smrkového lesa. Bezlesá vrcholová plošina měří přes 1,4 km² a představuje v celém severním Německu jedinečný unikát. Vzhledem ke značné izolovanosti a vzdálenosti Brockenu od pohoří s obdobnými klimatickými podmínkami se na jeho vrcholu uchovaly endemické subtypy subalpinských a severských druhů vegetace.

Národní park však zahrnuje všechny vegetační stupně ve výškovém rozmezí 230–1142 m nad mořem. Kromě dubových lesů na úpatí se zachovaly bukové komplexy na příkrých svazích, maloplošné suťové lesy, rozsáhlé smrčiny původního genotypu smrku a jedinečná vrcholová rašelinistiště. Široký masiv Brockenu připomíná gigantickou vodní houbu, která přijímá vydatné dešťové a sněhové srážky a po celý rok je odevzdává desítkám potoků a řek, které zde pramení.

Pro makroreliéf pohoří jsou charakteristické příkří úpatí svahy hrázdového (kerného) pohoří, dlouhá protáhlá údolí a rozsáhlé vrcholové plošiny s rašelinistě. V mezoreliéfu vynikají četné skalní tvary periglaciálního zvětrávání jako izolovaná žulová skaliska typu tor a rozsáhlé blokové haldy. V pleistocénu zasahoval až k severnímu úpatí Harzu pevninský ledovec a jeden malý údolní ledovec se vytvořil i uvnitř pohoří v pramenné oblasti řeky Oder.

V protikladu k konzervačnímu pojednání ochrany přírody jde v národním parku Harz přednostně o zachování vlastní přírodní dynamiky. K problémům, s nimiž se Harz potýká, patří, jako všude jinde, rostoucí antropogenní zatížení. Pohoří patří celoročně k nejnavštěvovanějším v Německu a masový turismus, byl usměrněný na značené a naučné sezky, se odchráví a uvnitř národního parku. Turistická tradice je tu velmi silná. První popis výstupu na Brocken pochází již z roku 1572. V roce 1800 byl na vrcholu otevřen první výletní hostinec, v roce 1899 byla postavena Brockenbahn – horská úzkorozchodná železnice na parní pohon, vedoucí na nejvyšší horu až nad hranici lesa do výšky 1120 m. V letech 1959–89 byl Brocken v bývalé NDR pro veřejnost uzavřený, proto také ten nebyvalý nápor na

jeho vrchol v posledních pěti letech. Po tzv. Goethově cestě (Goetheweg) z Torfhausu na Brocken, kudy podnikl výstup nejslavnější německý básník, vystupuje dnes v sezóně až 20 000 lidí denně. V národním parku, který slouží také výzkumu a vzdělávání, musel být regulován sběr hub, borůvek a dalších lesních plodů.

Budoucnost národního parku spočívá ve spojení obou jeho částí v jeden útvar s centrální správou a řízením.

Zdeněk Lipský

Sto padesát let Ruské geografické společnosti. Ruská geografická společnost (Russkoje geograficheskoje obščestvo) je zřejmě čtvrtou nejstarší národní geografickou společností, po Pařížské (zal. 1821), Berlínské (1828) a Londýnské (1830). Ještě v roce 1824 vznikla však regionální Toskánská geografická společnost ve Florencii a Sicilská v Catanii, v roce 1832 geografická společnost v Bombaji a v roce 1833 v Mexiku (Ciudad de Méjico).

Ruská geografická společnost byla založena 6. (18.) srpna 1845 v Petrohradě (Sankt-Peterburgu). Od 28. 12. 1849 se oficiálně nazývala Imperátorská ruská geografická společnost, od 12. 3. 1917 Státní geografická společnost, od 16. 4. 1938 Všeobecná geografická společnost, od roku 1946 Geografická společnost SSSR a – po rozpadu Sovětského svazu – od roku 1993 znova Ruská geografická společnost (působící ovšem – na rozdíl od období let 1845–1917 – pouze na území vlastního Ruska).

Dne 6. (18.) srpna 1845 schválil car Nikolaj I. petici, požadující zřízení Společnosti, což zveřejnily „Senatskije vedomosti“ z 15. 8. 1845. – Petr P. Semenov-Tjan-Šanskij („Istorija poluvekovoj dejatelnosti Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obščestva“) píše, že „.... se poprvé sesla 19. září 1845“ (1. října) za přítomnosti 17 zakládajících a 34 dalších členů (vesměs vědců, vojenských a námořních činitelů). V pozdějších pramenech nacházíme také datum prvního valného shromáždění – 7. (19.) října 1845, které zvolilo radu a vedoucí oddělení: všeobecné geografie – F. P. Vrangle, geografie Ruska – V. J. Struva, etnografie – K. M. Bera, statistiky – I. I. Keppena.

„Myšlenka o nezbytnosti založit u nás Geografickou společnost mne napadala dříve. Zvlášť silně ožila po banketu, který jsme uspořádali na jaře roku 1845 na počest Middendorfova návratu (z tří roky trvající výpravy na severní Sibiř a Dálný východ). Jednou večer jsme se o tom rozlučovali s Berem a Ferdinandem Vranglem, kteří byli u mne na návštěvě, a de fil en aiguille (ponovenahu) jsme se rozhodli udělat pokus: pozvali jsme F. F. Berga, V. J. Struva a dalších asi 5 lidí, aby se k nám připojili. Mně bylo uloženo sestavit návrh stanov. Posléze jsme získali za zakladatele ještě asi 10 lidí (ve skutečnosti 7). Pak jsem musel s tím vším zajet k ministru vnitra (jelikož jednáno z našich předmětů byla statistika Ruska) – bylo to před naším odjezdem na jih. V Sevastopolu jsme dostali od (ministra) L. A. Perovského oficiální zprávu, že naše Společnost byla schválena – s podporou 10 000 ve stříbře a s velkoknížetem Konstantinem Nikolajevičem jakožto předsedou. A po návratu do Peterburgu se dozvídám, že mne vybrali za pomocníka předsedy – kdo se dá na vojnu, musí bojovat. Bez ohledu na nedostatek času i jiné starosti bylo třeba založit Společnost, což jsme provedli 7. října.“ Tolik z deníku ruského mořeplavce, admirála Fjodora Petroviče Litka (1797–1882), účastníka Golovninovy plavby kolem světa, čestného člena a od roku 1864 prezidenta Petrohradské akademie věd.

V dopisu akademika Carla Ernsta von Baera (v ruských pramenech: Karla Maksimoviče Bera, 1792–1876; německého lékaře estonského původu, profesora univerzity v Peterburgu), jednoho ze zakladatelů embryologie, F. Litkovi (z 26. dubna 1844) čteme: „I já zastávám názor, že čím dříve začnem, tím lépe. Máme však prosbu – k zakládání není třeba mnoha lidí. Nic by z toho nebylo. Myslím, že postačí pět, panejvýš šest osob. Navrhnu stanovy pro první tři léta, které pak může přepracovat speciální komise. Budem-li je sestavovat za účasti 12–13 lidí, nikdy to nedáme dohromady. Navíc – Baer by byl špatným prezidentem. Tam musí pozvednout vlajku admirál. Navrhuj, abychom se my, tj. Ty, Vrangle a já, nad tím důkladně zamysleli, sešli se ve středu večer, prodiskutovali naše námitky a pokusili se načrtnat projekt či obecný nástin stanov, který bude třeba později propracovat. Pro začátek potřebujeme pouze jasný a stručný návrh.“

V žádosti podané ministerstvu vnitra se zdůrazňovalo, že hlavní náplní činnosti Společnosti bude shromažďování a šíření – geografických, statistických a etnografických – informací o vlasti. Upozorňovalo se tak, že jede o samostatné vědní disciplíny. Pod geografií byla v žádosti chápána její „fyzická“ a „matematická“ složka.

Myšlenka založit Ruskou geografickou společnost se bezpochyby setkala s velkým ohlasem. Mezi 17 oficiálně uváděnými zakládajícími členy jsou přední ruští mořeplavci (admirálové F. P. Litke, I. F. Krusenštěr – Adam Johann von Krusenstern, F. P. Vrangle – Wrangell, P. I. Rikord), představitelé akademických kruhů (přírodovědec-polyhistor K. M. Ber – C. E. Baer; astronom V. A. Struve, zakladatel Pulkovské observatoře; geolog P. P. Gelfmersen; statistik a etnograf P. I. Keppen), důstojníci, spolu pracovníci hlavního (generálního) štábů (vedoucí expedice na území Aralsko-kaspické nížiny a Ustjur-

tu F. F. Berg; geodet a topograf M. P. Vrončenko; senátor, velitel Pohraničního sboru M. N. Murav'jev), příslušníci vědecké inteligence (geograf a statistik K. I. Arsen'jev; specialista na problematiku Turkestánu a turkických národů A. I. Levšin; cestovatel, geolog P. A. Čichačev; etnograf, lexikolog a spisovatel V. I. Dal; literát a uměnovědec V. F. Odojevskij), a také orenburský generální gubernátor V. A. Perovskij (bratr ministra vnitra). Někteří z nich bezpochyby figuruji v seznamu z politických či taktických důvodů.

Mezi zakládajícími členy není žádný „profesionální“ geograf. Speciální vysokoškolské geografické vzdělání v té době ještě neexistovalo. Univerzity připravovaly přírodnovědec či ekonomy, kteří se teprve v procesu vědecké činnosti zaměřovali na geografickou problematiku.

V seznamu zakladatelů převažují „neruská“ příjmení. Vesměs však nejde o přímé přistěhovalce z Německa. Někteří pocházeli z Pobaltí (např. Baer – Ber) se narodil na statku Piib v okolí Paide v Estonsku, Krusenstern – Krusenstern v Hagudi, jižně od Tallinu); rodiny jiných žily v Rusku po dvě, tři nebo dokonce čtyři generace. Samotný Litke prý plyně hovořil francouzsky (což bylo v ruských šlechtických rodinách v 18.-19. stol. běžné), ale jen špatně německy.

Ruská geografická společnost si od počátku vytyčila jako hlavní úkol shromažďování a šíření úplných a spolehlivých geografických informací (Rusku i mimo ně). Její expediční činnost sehrála významnou roli při objevování a výzkumu Sibiře, Dálného východu, Střední a Centrální Asie (tyto pojmy se v Rusku důsledně rozlišují), světového oceánu atd., v rozvoji mořeplavby, v objevování a průzkumu nových zemí. Byla iniciátorkou klimatologických, etnografických, statistických i jiných výzkumů, vydávala vlastní periodika. Od roku 1851 zakládala pobočky (oddělení) v různých městech (první byly Sibiřská – v Irkutsku a – Kavkazská – v Tiflisu); k nejstarším a nejvzdálenějším od metropole patřily Poamurská (od r. 1894) a Turkestánská (od r. 1897).

V roce 1917 měla Státní geografická společnost 11 poboček a přibližně 1 000 členů. Roku 1985 sdružovala – v rámci bývalého SSSR – 14 geografických společností svazových republik, 24 poboček (z nichž nejpozdnější sídlila v Moskvě), 134 sekce a 166 subsekcí i minipoboček v různých městech. Registrovala asi 37 200 individuálních a přes 700 kolektivních členů. V jejich organizacích pracovalo 580 vědeckých sekcí, komisi a problémových výborů, zaměřených na různé otázky jednotlivých geografických a příbuzných disciplín.

Ruská geografická společnost působí při sekci věd o Zemi prezidia Ruské akademie věd. Jejím nejvyšším orgánem je sjezd. V meziobdobí ji řídí vědecká rada, volená sjezdem, a její prezidium – které sídlí v Sankt-Peterburgu – v čele s prezidentem.

Před růjním 1917 byly formálními předsedy Společnosti členové carské rodiny, velkoknížata Konstantin Nikolajevič (1845-1892) a Nikolaj Michajlovič (1892-1917). Fakticky ji řídili viceprezidenti: F. P. Litke (1845-1850, 1857-1873), M. N. Muravjev (1850-1857), P. P. Semenov-Tjan-Šanskij (1873 - 1914) a J. M. Šokařskij (od 1914). V „sovětském období“ byli předsedy (od roku 1945 prezidenty): J. M. Šokařskij (do 1931), N. I. Vavilov (1931-1940; oběť stalinských repres), L. S. Berg (1940-1950), J. N. Pavlovskij (1952-1964), S. V. Kalesník (1964-1977), A. F. Trešnikov (1978-1992). Za čestné předsedy (prezidenty) byli zvoleni: J. M. Šokařskij (1931-1940), V. L. Komarov (1940-1945), V. A. Obručev (1947-1956).

K hlavním formám činnosti geografické společnosti patřily v posledních desetiletích diskuse k vědeckým referátům (každoročně asi 1 600 – 1 800), celosvazové (5-8) a regionální konference (40-50 do roka), porady a sympozia i sjezdy (Leningrad 1947, Moskva 1955, Kyjev 1960, Moskva 1964, Leningrad 1970, Tbilisi 1975, Frunze 1980, Kyjev 1985, Kazaň 1990); expertízy a konzultace pro praxi k nejrůznějším otázkám geografických věd (až 4 500 ročně); organizace vědeckých expedic (30-50 ročně); šíření geografických znalostí (přes 40 000 přednášek pod hlavičkou geografické společnosti a více než 100 000 v rámci společnosti „Znanije“, až 5 000 vystoupení v rozhlasu a televizi, více než 4 000 článků v místním tisku – vesměs ročně); řízení amatérské sezonologické sítě bývalého SSSR (3 500 pozorovacích stanic); udělování medailí a cen za nejlepší vědecké práce v geografii (4 zlaté medaile: Velká, F. P. Litka, P. P. Semenova, P. M. Prževalského; ceny S. I. Dežneva; čestné diplomy); vydavatelství činnost (až 1 400 AA ročně).

Ve Společnosti působili mnozí vynikající vědci. Mezi „hvězdy první velikosti“ patřili bezpochyby (v abecedním pořadí): Karl Baer (Ber; 1792-1876), přírodnovědec, lékař, embryolog; Lev S. Berg (1876-1950), fyzický geograf, biolog; Vladimír I. Dal (1801-1872), lékař, lexikolog a etnograf; Grigorij J. Grumm-Gržimajlo (1860-1936), geograf, orientalista, zoolog; Petr I. Keppen (1793-1864), statistik, geograf, etnograf; Petr A. Kropotkin (1842-1921), geograf a geolog; Vladimír A. Obručev (1863-1956), geolog a geograf; Petr P. Semenov-Tjan-Šanskij (1827-1914), geograf, botanik, entomolog, statistik; Nikolaj I. Vavilov (1887-1943), botanik, genetik, geograf; Alexandr I. Vojekov (1842-1916), klimatolog a geograf.

Ústřední organizace Společnosti vydává časopis „Izvestija Russkogo geografičeskogo obščestva“ (od r. 1865), tematické vědecké sborníky, monografie, materiály sjezdů a konferencí; pobočky publikují výsledky vlastní vědecké činnosti.

V Sankt-Peterburgu sídlí Ústřední knihovna Ruské geografické společnosti (s téměř půlmilionem svazků) a vědecký archiv (přes 100 000 dokumentů). – Společnost je od roku 1956 členem Mezinárodní geografické unie (IGU, prostřednictvím Národního komitétu ruských geografů).

Ladislav Skokan

Workshop baltského regionálního fóra Balatonské skupiny „Životní prostředí a vlastnická práva“ v Lotyšsku. Workshop se konal 12.-16. 12. 1994 v letovisku Ligatne, nacházejícím se v jediném národním parku Lotyšska Gauja asi 80 km sv. od Rígy. Pořádalo jej Středisko pro environmentální výzkum a management (CESAMS) Lotyšské univerzity v Rize, vedené R. Ersteinem. Hlavním organizátorem byl A. Ubelis.

Jednalo se zároveň o ustavující zasedání regionální pobočky environmentalistů z Litvy, Lotyšska a Estonska tzv. Balatonské skupiny – Balaton Group. Ta je volným sdružením environmentalistů z asi 40 zemí světa, které působí na podobném principu jako Římský klub (není však tak prestižní a má méně kontaktů s vládními strukturami). Název skupiny je odvozen od místa každoročních setkání jejího vedení, která se již po 14 let konají u Balatonu. Podle čelné představitelky skupiny Donelly H. Meadows (manželka známého prof. Dennise Meadows, spoluautorka věhlasné knihy „Limity růstu“), která zasedání předsedala, je Balaton Group „koalice či zájmovou skupinou přátel z různých oblastí vědy sdílejících obdobné ideje o vývoji a zejména ochraně životního prostředí na principu filozofie trvale udržitelného rozvoje“. Smyslem její činnosti je komunikace a porozumění, přitákat se a odpovídat na otázky, jaký svět a společnost chceme mít.

Z USA byli přítomni další dva hosté a pak asi po 10 účastnících z Lotyšska, Litvy a Estonska – vesměs mladých pracovníků z universit, orgánů státní správy na úseku ochrany životního prostředí a správy národních parků. Dva účastníci byli ze Švédska a jeden z Dánska. Pozváni byli i zástupci z Polska, Maďarska a z České, zastoupeni jsme byli jen my.

Tematika vlastnických práv k přírodním zdrojům a zejména k půdě ve vztahu k životnímu prostředí byla i v Balaton Group diskutována poprvé. Bývalé socialistické státy mají při transformaci či obnovování vlastnických práv k půdě šanci vyhnout se některým problémům, které tato práva způsobovala a způsobují ve vyspělých západních státech. Odezněla k tomu řada referátů, včetně „národních zpráv o situaci v legislativní transformaci vlastnictví půdy a přírodních zdrojů a ochrany ZP“. Inspirující byla především výměna zkušeností na úseku ochrany životního prostředí v její konfrontaci s principy vlastnických práv. To je v Pobaltí aktuální i v případě národních parků, kde chybí dosud některé legislativní normy regulující práva restituentů resp. nových vlastníků pozemků lokalizovaných v této parcích.

Hodnotná byla vystoupení amerických účastníků k otázkě praktické konfrontace práva jednotlivce vlastnit i přírodní zdroje a podnikat s právem společnosti (ale i přírody samé o sobě) na udržitelný rozvoj, na zachování zdravého životního prostředí. Podle nich se obě strany musejí respektovat a všechna opatření by měla vycházet z přijatelného společenského konsensu vzniklého na základě všeestranné diskuse. Konkrétně to bylo doloženo na praxi státu Vermont, který má jako první stát v USA zákon o trvale udržitelném rozvoji a navazující předpisy o jeho aplikacích např. v investičních aktivitách, a to jedním z autorů tohoto zákona J. Bownellem. Hosté z USA se snažili předat účastníkům workshopu co nejvíce svých zkušeností z prosazování cílů environmentalismu (více o něm viz můj článek ve SbČGS 99, 1994, č. 4) v ekologizaci tamní politiky na lokální, regionální i federální úrovni. Jedním z nástrojů je např. dobrovolné vzdání se vlastníků půdy práva své dosud „panenské“ pozemky poskytnout k investičním aktivitám, jehož dodržování je sdružením této vlastníků kontrolováno. Ve státě New Hampshire je takto dobrovolně chráněno již 5 % jeho rozlohy.

Vystoupení autora této zprávy podalo informaci jednak o metodice a některých výsledcích výzkumu dlouhodobých změn ve využívání ploch v ČR realizovaného díky grantu GA ČR katedrou sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze, jednak o ekonomických, ekologických i společenských důsledcích transformace našeho zemědělství a vlastnických vztahů k půdě, specifickému výrobnímu prostředku, jehož množství je omezeno, což vytváří i zvláštní prostředí pro pohyb kapitálu a působení tržních mechanismů v zemědělství. Celý workshop byl prodchnut pracovním nadšením, vstřícností všech účastníků a tvůrčí pohodou, což bylo zásluhou i pohostinnosti jeho organizátorů.

Leoš Jeleček

Seminář Změny ve využití půdy v Evropě. Ve dnech 15.-19. února 1995 proběhl v nizozemském Tilburgu seminář Mezinárodní asociace krajinné ekologie (IALE) věnovaný vysoce aktuálnímu tématu – současným změnám ve využití půdy v Evropě a jejich ekologickým následkům. Semináře se zúčastnilo na 40 pozvaných odborníků z 20 zemí. Jednání probíhalo v prostorách Evropského střediska pro ochranu přírody (ECNC), nedávno založeného právě v Tilburgu.

Po evropské konferenci IALE v Rennes v roce 1993 byl seminář v Tilburgu další akcí, jež potvrdila mimořádný význam a krajinně ekologický dosah aktuálních změn ve využití půdy v Evropě i nemalou pozornost, kterou jim evropská krajinná ekologie věnuje. Byly zde prezentovány jak případové studie změn ve využití půdy v konkrétních oblastech Norska, Nizozemí, Rakouska, Irska, Španělska či Portugalska, tak obecněji zaměřené práce, které analyzují hlavní faktory těchto změn a jejich ekologické následky jako je snížení biodiverzity apod. Pro bývalé socialistické země je charakteristické soustředění na současné změny probíhající zejména v závislosti na privatizaci a celkové změně ekonomického prostředí. Západoevropští účastníci věnovali pozornost spíše dlouhodobějším aspektilům změn ve využívání půdy i jejich souvislostem s očekávaným globálním oteplením, které se aktuálně dotýká celé západní Evropy. Jinou zajímavou otázkou je budoucnost ekonomicky marginálních oblastí v Evropě a hledání nových funkcí pro tato původně rye zemědělská území. Bylo uvedeno, že např. v Portugalsku se současné procesy marginalizace dotýkají více než 75 % venkovské krajiny.

Přes značný geografický rozptyl zúčastněných zemí a jejich odlišné geografické podmínky lze vyšetřovat mnohé shodné rysy probíhajících změn ve využití půdy v Evropě. Pravidla volného trhu spolu s obecnou nadprodukcí potravin v rámci celého kontinentu vedou k relativním přebytkům zemědělské půdy a k zvyšování podílu lesů. Tento vývoj je na jedné straně pozitivní – z hlediska možností ochrany přírody, stabilizace krajiny, její vodohospodářské funkce a protierozní ochrany, na druhé straně však znamená nebezpečí zániku charakteristických biotopů kulturní krajiny a snížení její diverzity. Ekologické hodnocení následků takového vývoje bude rozdílné také v závislosti na fyzickogeografických podmínkách jednotlivých zemí a regionů. Například specifikou Španělska, jehož tradiční obilnářské oblasti nejsou schopné konkurence v rámci Evropské unie, je nebezpečí vysoké náchylnosti lesů ke vzniku katastrofálních lesních požáru. Navíc pro Španělsko nejsou příznivé ani předpovědi globálního oteplování a pokračující aridizace krajiny, která na většině území nedovoluje vznik plnohodnotného lesa. Masivní zalesňování v severních zemích (Norsko, Švédsko, částečně i Velká Británie) je zase spojené s plantážním pěstováním jehličnatých monokultur, rozsáhlou meliorací půd a vysoušením přirozených mokřadů a znamená ve svém důsledku růst nežádoucí uniformity krajiny. Na seminář bylo shodně konstatováno, že zalesnění není možné pokládat za jediné univerzální řešení útlumu zemědělské výroby. Z úst nizozemských zástupců zazněla kritika tradičních ekonomických teorií, podle nichž příroda a prostředí nemají žádnou tržní cenu a které nedokázaly nalézt ekonomické nástroje k redukcii negativních následků lidských činností na přírodu a krajинu. Byl zdůrazněn i význam holistického přístupu ke studiu změn kulturní krajiny a potřeba většího sepětí krajinně ekologického výzkumu s praxí územního či krajinného plánování.

Tilburský seminář, po odborné, organizační i společenské stránce velmi dobře zajištěný, byl zakončen sobotní exkurzí po charakteristických typech tradiční nizozemské venkovské krajiny. Předpokládá se, že přednesené referáty spolu se závěry semináře budou po recenzi vydány v samostatné publikaci. Výsledky budou prezentovány v srpnu 1995 v Toulouse na vrcholném setkání krajinných ekologů – kongresu IALE nazvaném Budoucí krajiny (Future landscapes).

Zdeněk Lipský

ZPRÁVY Z ČGS

Seminář o školních zeměpisných mapách a atlasech. Dne 26.1.1995 se uskutečnil v kinosále Národního technického muzea v Praze seminář o školních zeměpisných mapách a atlasech. Zorganizovala ho sekce pro kartografiю České geografické společnosti ve spolupráci s oddělením exaktních věd Národního technického muzea a jeho účastníky byli odborníci zabývající se tvorbou a užíváním školních zeměpisných map a atlasů, didaktici geografie a učitelé zeměpisu ze škol v České republice. Účelem semináře byla odborná panelová diskuse o současném stavu a perspektivách české kartografické tvorby pro potřeby školního zeměpisu a doporučení na zkvalitnění této produkce. Seminář řídil doc.ing.RNDr. Václav Novák, CSc., vedoucí sekce pro kartografiю České geografické společnosti.

Bыло преднесено několik hlavních diskusních příspěvků. V úvodním z nich RNDr. Richard Čapek, CSc., z katedry kartografie a geoinformaticy Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zhodnotil kriticky čitost, přehlednost, značkové klíče a vypovídací hodnotu údajů hospodářských map současných školních atlasů z produkce Kartografie Praha, zejména pro potřeby výuky zeměpisu na základních školách. Na konkrétním příkladě hospodářské mapy Severní Ameriky demonstroval zmíněnou problematiku z hlediska vyjádření jednotlivých proporec hospodářských aktivit, celkové přehlednosti a srozumitelnosti legendy mapy. V diskusi se zástupcem vydavatele, RNDr. Evou Klímovou, vyplynu-

lo, že nejnovější vydání školního atlasu světa (5. přepracované) má schvalovací doložku Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky již pouze pro výuku zeměpisu na středních a vysokých školách, neboť pro účely výuky zeměpisu na základních školách připravila Kartografie Praha novou řadu sešitových atlasů pro základní školy, kde hospodářské mapy nevyjadřují strukturu respektive proporce hospodářských aktivit, ale jejich hlavním záměrem je přehledně vyznačení a zobrazení nejvýznamnějších lokalit těžby nerostných surovin a hlavních hospodářských oblastí světa.

V další diskusi se účastníci semináře vyjadřovali ke konkrétním činnostem při práci se školními mapami a atlasy ve školní praxi. Docent RNDr. Ludvík Mucha, CSc., uvedl vlastní nepříliš dobré zkušenosti z používání školních map a atlasů na odborných školách, kde žáci nemají k domácí přípravě prakticky žádné mapy a ve školní výuce se používají atlasy mnohdy staré provenience, jejichž zejména hospodářské mapy nemohou poskytovat informace pro současné potřeby výuky. Docent RNDr. Stanislav Mirvald, CSc., z katedry geografie Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, považuje za jednu z hlavních příčin současných problémů při práci se školními mapami a atlasy nedostatečnou informovanost učitelů o dnešní produkci učebnic zeměpisu, školních a kartografických pomůcek pro školní praxi. Při této příležitosti seznámil přítomné se zkušenostmi v řízení informační základny svého pracoviště pro učitele vlastivedy a zeměpisu na Plzeňsku, kde kromě pravidelných seminářů se pro učitele vydává i aktualizovaný informační přehled učebnic a učebních pomůcek pro vyučující přírodovědy, vlastivedy a zeměpisu na základních a středních školách. Docent Mirvald zároveň navrhl zařadit do dalších vydání školního atlasu světa i nové mapy s moderním obsahem, vyjadřující pro potřeby výuky zeměpisu takové sociální a hospodářské aktivity, jako jsou např. geografie vzdělání, hospodářské využití moří, dynamika cestovního ruchu, přenosu zpráv aj. RNDr. Miroslav Pluskal, CSc., z katedry geografie a didaktiky geografie Přírodovědecké fakulty Palackého univerzity v Olomouci, zdůraznil dále závažný nedostatek některých školních atlasů současnosti, ve kterých se neuvádí výslovnost cizích zeměpisních názvů.

Druhý diskusní příspěvek RNDr. Tomáše Beránka, CSc., pracovníka katedry kartografie a geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, byl věnován novým trendům v atlasové tvorbě. Informace o tzv. mapových encyklopédích a o změnách v technologických atlasové produkce, zejména v souvislosti s počítačovým zpracováním a využíváním dat v tzv. computerových a elektronických atlasech, byla velmi užitečná zejména pro přítomného učitele zeměpisu na základních a středních školách.

RNDr. Josef Herink, didaktik geografie z Výzkumného ústavu pedagogického v Praze, podal v dalším diskusním příspěvku semináře zevrubný přehled a zhodnocení současných atlasových a mapových učebních pomůcek pro výuku vlastivedy a zeměpisu na školách v České republice, vyjádřil se i k problematice nejednotného geografického názvosloví jako trvajícímu závažnému nedostatku české kartografické tvorby pro školní účely.

Uvedená konkrétní sdělení v tomto příspěvku vyvolala diskusi, ve které účastníci semináře reagovali bližším sdělením o tvorbě a koncepci mapových pomůcek pro výuku vlastivedy a zeměpisu. RNDr. Jiří Novotný z Kartografie Praha vysvětlil podrobně účel a zpracování nové řady sešitových atlasů pro potřeby výuky vlastivedy a zeměpisu na základních školách, PaedDr. Alena Matušková, CSc., z katedry geografie Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, hovořila o potřebách zcela nových mapových pomůcek pro výuku vlastivedy, zejména z pohledu nové koncepce projektu obecné školy.

Konkrétní závěry a doporučení, přijaté na semináři, jsou bezesporu cenným podnětem ke zlepšení tvorby a využívání školních zeměpisních map a atlasů ve výuce vlastivedy a zeměpisu na školách v České republice.

Josef Herink

Semináře sekce geografického vzdělávání ČGS. V průběhu měsíce března a dubna letošního roku organizovala sekce geografického vzdělávání tři pracovní semináře, které se setkaly s vysokou aktivitou členů ČGS. Semináře řešily aktuální a společensky závažný úkol: nové pojetí geografického vzdělávání na základních školách a na osmiletých gymnáziích.

Semináře se uskutečnily střídavě v Praze a v Brně. Po obsahové stránce je všechny ovlivňoval dr. J. Herink, pracovník Výzkumného ústavu pedagogického. Na každém semináři vystoupil s precizně připravenými informacemi a usměrňoval aktivity jednotlivých účastníků i geografických pracovišť. Účast pracovníka MŠMT dr. M. Štulce byla pozitivně hodnocena, neboť dokázal aktuálně reagovat na dotazy, náměty i připomínky.

První seminář dne 21.3.1995 na Albertově byl věnován současné situaci v geografickém vzdělávání na základních školách a osmiletých gymnáziích a úloze ČGS při tvorbě nové koncepce, nového modelu geografického vzdělávání. Byly diskutovány teoretické principy, přístupy, zahraniční zkušenosti.

Druhý seminář, který společně se sekce organizovala 5.4. t.r. katedra geografie PdF MU v Brně, se věnoval východiskům (filozofickým, pedagogickým, geografickým) tvorby učebních standardů a po-

jetí geografického vzdělávání. Vystoupení profesorů filozofie a pedagogiky (M. Dokulila a J. Maňáka) i úvodní vystoupení prof. P. Chalupy vytvořilo vhodnou výchozí základnu k jednání. Na semináři přednesli své příspěvky docenti I. Bičík, L. Skokan, A. Hynek, dále dr. A. Matušková, dr. D. Řezníčková, dr. J. Peštová a ing. R. Květ. Seminář se zúčastnil i děkan Pdf MU doc. J. Janás. Pro seminář připravila diplomantka dr. A. Matouška V. Dorazilová podrobnou informaci o amerických geografických stándardech, které byly publikovány v říjnu 1994 v USA.

Při třetím semináři 26.4.1995 v Praze účastníci posuzovali návrh struktury obsahu učiva geografie pro vzdělávací programy základní školy a osmiletého gymnázia, které vypracoval dr. Herink na základě podkladů připravených jednotlivými geografickými pracovišti i jednotlivci. Geografická vzdělávání byla připravována pro 3. a 4. ročník základní školy (vyučovací předmět prouka a vlastivěda), pro vyučování zeměpisu v 5. – 9. ročníku základní školy a v 1. – 8. ročníku osmiletých gymnází. Geografického vzdělávání se dostane žákům 6. – 9. ročníku základní školy, nejméně v 5 vyučovacích hodinách týdně (asi 175 vyučovacích hodin). Pro žáky osmiletých gymnází je připravováno geografické vzdělávání pro 1. – 6. ročník po 2 hodinách týdně (kolem 390 vyučovacích hodin). V 7. a 8. ročníku existuje možnost dalšího geografického vzdělávání v semináři a ve cvičení. Do 1. ročníku této gymnázia nastoupí žáci po absolvování 5. ročníku základní školy.

Sekce v průběhu těchto dvou měsíců prokázala svoji akceschopnost a zaktivizovala k tvůrčí práci všechna geografická pracoviště.

Výsledkem této série seminářů bylo vypracování návrhu obsahu učiva pro 1. – 8. ročník víceletých gymnází i pro 3. – 9. ročník základních škol. Tento návrh byl postoupen Výzkumnému ústavu pedagogickému s doporučením k realizaci.

Výsledkem práce sekce geografického vzdělávání ČGS v tomto období bylo i další doporučení adresované VÚP. Týká se drobných úprav osnov zeměpisu pro 9. ročník základních škol, které by měly platit do definitivního rozhodnutí o osudu tohoto ročníku.

Arnošt Wahla

LITERATURA

R. Cooke, A. Warren, A. Goudie: Desert Geomorphology. UCL Press, London 1993, 526 str., ISBN 1-85728-016-4 HB.

Aridní oblasti jsou v posledních letech předmětem velkého zájmu mnohých přírodovědců, nevyjímej geomorfology. Hlavní obecné problémy, které zde vyvstávají, jsou, jak známo, otázky desertifikace. Rychlý rozvoj geomorfologických výzkumů v těchto oblastech přivedl tři nanejvýš povolané specialisty k napsání recenzované publikace, která co do rozsahu a způsobu zpracování obrovského množství materiálu shromážděného během dlouhé doby nemá za posledních 20 let v geomorfologické literatuře aridních oblastí obdobu.

Po obecných úvahách, ve kterých autoři definují termíny, diskutují příčiny aridity apod., následuje část pojednávající o tvarech zvětrávání a odnosu s dobrým popisem mikrotvarů na skalních formách, dále pak o typech zvětrávání hornin, reliéfu pouští a půdách i různých mikroformách na povrchu terénu (suťovní tvary, polygonální půdy). Třetí část knihy se zabývá fluviálními procesy v aridních oblastech. Nejprve popisuje povrchový odtok a transport materiálu řekách. Velmi zajímavá je kapitola o svazích a svahových procesech. V aridních oblastech autoři rozlišují a podrobně popisují tři typy svahů, a to graviitační svahy (gravity-controlled slopes), suťové svahy (debris-covered slopes) a svahy, při jejichž vývoji se uplatňuje hlavně plošný splach (wash-controlled slopes). Za pasáží o říčních korytech následuje pojednání o náplavových kuželích a pak v pořadí již 13. kapitola o pedimentech a glacisech. Zatímco pedimenti jsou rozebírány značně podrobně a tato kapitola jistě zaujmé naše geomorfology, jsou glacisy diskutovány až příliš okrajově. Dále jsou popisovány roviny spojené se základní erozní bází a modely vývoje horských oblastí. Velmi důležitá je čtvrtá část knihy o úloze větru v pouštních (aridních) oblastech. Její znalost jistě pomůže i nám při řešení problémů současné větrné eroze půdy v některých oblastech České vysočiny, ale zejména v Karpatech. V této části knihy jsou popisovány mimojiné pouštní větry, větrná eroze, eolicke sedimenty, přesypy, jejich klasifikace, stabilita a pohyb. Autoři rozlišují příčné přesypy (transverse dunes), podélné (linear dunes) o délce místy až 190 km a "rozvětvené" (star dunes). Poslední jsou největšími pohyblišimi přesypy nazývané také někdy v anglicky psané literatuře sand mountains, pyramidál dunes, sand massifs. V Číně dosahují výšky až 400 m a v Alžírsku až 320 m. Dále autoři popisují tzv. písčitá moře (sand seas nebo také ergs), tj. území

tvořená vátými písky o rozloze větší než 30 000 km² a paleoeolické sedimenty a tvary reliéfu. Pátá poslední část recenzované knihy pojednává o vývoji reliéfu v aridních (pouštních) oblastech v globálním měřítku. Podrobně popisuje velké pouště na naší planetě. Dobře ilustrovanou knihu uzavírá rozsáhlý seznam anglicky, francouzsky a německy psané literatury (str. 449-513) a regionální i věcný rejstřík.

Recenzovanou knihu lze bezesporu hodnotit vysoko. Jistě pomůže tomu, kdo se u nás odhodlá napsat moderní učebnici geomorfologie.

Tadeáš Czudek

M. F. Thomas: Geomorphology in the Tropics - A Study of Weathering and Denudation in Low Latitudes. John Wiley & Sons Ltd. Chichester – New York – Brisbane – Toronto – Singapore 1994, 460 str. ISBN 0-471-93035-0.

Geomorfologie čekala mnoho let na vydání souborného díla, které by uceleným způsobem vysvětilo dlouhý vývoj tvarů reliéfu tropických oblastí. Každý z našich geomorfologů ví, že poznání tohoto vývoje má základní význam pro poznání vzniku předkvetérních tvarů území České vysočiny. Proto není na škodu je informovat o této zajímavé knize.

Recenzovaná kniha má čtyři části. Po stručném úvodu, ve kterém jsou mimo jiné až příliš stručně rozebrány takové závažné otázky, jakými bezesporu jsou problémy klimatické geomorfologie, následuje kapitola o procesech zvětrávání a odnosu hornin. Její prostudování nám jistě pomůže při vysvětlení, resp. lepším poznání některých předkvetérních skalních forem. Podrobně jsou zde také mimo jiné rozebrány lateritické zvětraliny. Druhá část knihy pojednává o denudačních procesech. Rozebírá plošný splach, stružkovou a stržovou erozi, ríční erozi a akumulaci, vznik údolních niv a sesuvy. Třetí část je nazvaná „Kveterní změna prostředí a tvarů reliéfu“, čtvrtá pak, pro naše geomorfology snad nejdůležitější, „Vývoj reliéfu v tropických oblastech“ (str.287-387). Tato poslední část knihy podrobně a jasným způsobem vysvětuje celou složitou problematiku vzniku etchplénu (termín zavedený do geomorfologie E.J. Waylandem v roce 1933) a teorii J. Büdela o dvojitých zarovnaných površích z roku 1957. Jistě neuniknou pozornosti ani pasáže o ostrovních horách, mikrotvarech na ostrovních horách, tropickém krasu apod. Knihu, která se jistě stane středem zájmu našich geomorfologů a jejíž vydání je velmi zasloužné, uzavírá bohatý seznam literatury, autorský a věcný rejstřík.

Tadeáš Czudek

I. Cicha et al. (edit.): Přehled map vydaných geologickou službou České republiky v letech 1918-1993. Český geologický ústav, Praha 1994, 52 str.

Autori (I. Cicha, M. Novák, P. Rumbousek, T. Friedrich), všichni pracovníci ČGU, předkládají seznam map vydaných státní geologickou službou od založení tehdejšího Státního geologického ústavu Republiky československé v roce 1919 (od r. 1950 Ústřední ústav geologický a od r. 1991 Český geologický ústav) až do roku 1993. V úvodu publikace z pera ředitele ČGU Z. Kukala je podán stručný vývoj historie mapování od založení ústavu do současnosti. Přehled publikovaných map je dokladem rozsáhlé činnosti ústavu při geologickém zpracování státního území, a to nejen Českých zemí, ale po roce 1919 i Slovenska. Vydaný seznam map, rozčleněný podle jejich měřítek a druhů, by měl sloužit jako podklad nejen pro další práce a plnění úkolů státní geologické služby, ale zejména pro potřeby správních orgánů i široké veřejnosti.

Vlastnímu seznamu předchází stručná charakteristika vydávaných druhů map. Jde o mapy geologické, ložisek nerostných surovin, hydrogeologické, inženýrskogeologické, půdní a půdně interpretační, geofyzikální, geochemické reaktivity hornin, geochemie povrchových vod, chráněných území a geofaktorů. V poslední době vydává ústav i geologické turistické mapy. Zatím vysla geologická mapa národního parku Podyjí a mapa CHKO Jesenky. Dále pak následuje seznam map podle měřítek. Řazení jednotlivých listů je převážně podle jejich vzestupných čísel, následuje název listu, rok tisku a cena v Kč. Nejrozšířejší část seznamu tvoří mapy v měřítku 1:50 000, vydané od roku 1987 v rámci rozsáhlého Souboru geologických a účelových map přírodních zdrojů. Na závěr publikace jsou pak zařazeny listoklady vydaných map v měřítku 1:50 000 zmíněného „Souboru“, geologických map generálních, geofyzikálních a základních hydrogeologických map v měřítku 1:200 000. Všechny mapy uvedené v publikaci, pokud nejsou označeny jako rozebrané, jsou ke koupi v prodejně Českého geologického ústavu, Praha 1, Klárov 3, PSČ 118 21, za velmi přijatelné ceny. Kromě celé řady dalších geologických publikací je zde možno zakoupit i tento „Přehled map“ za pouhých 29,- Kč.

Myslím, že vydané dílko, které je přehlídkou regionálního výzkumu Českého geologického ústavu za tři čtvrtiny století jeho existence, by nemělo chybět v knihovně žádného pracovníka z početné obce geografické.

Zdeněk Lochmann

H. J. de Blij, P. O. Muller: Physical Geography of the Global Environment. John Wiley & Sons, Inc. New York – Chichester – Brisbane – Toronto – Singapore 1993, 576 str. ISBN 0-471-55920-2.

Za posledních pět let vyšla v anglicky psané literatuře celá řada velmi instruktivních, moderně pojatých perfektně dokumentovaných publikací, které často nesou název „Fyzická geografie“ s dodatkem „životní prostředí“. Z celkového rámce téhoto publikací nevybočeuje ani recenzovaná kniha.

V první její části se autoři zabývají předmětem fyzické geografie, planetou Země, jejím mapováním včetně dálkového průzkumu a vztahem mezi Zemí a Sluncem. Druhá část knihy se zabývá atmosférou a hydrosférou. Ve střavnáni s klimatologií je v této části knihy hydrologie silně potlačena. Lze vyzvednout zejména dvě poslední kapitoly zabývající se velmi aktuální problematikou klimatických změn a vlivu člověka na podnebí. Třetí část knihy se zabývá půdami, rostlinstvem a živočištěm, čtvrtá část litosférou (horninami, tektonikou litosférických desek, vulkanismem, zemětřesením apod.). Poslední pátá část se zabývá reliéfem. Autoři zde popisují mezi jinými procesy zvětrávání, pohyby hmot, svahy a řeky, erozní a akumulační procesy, kras, problematiku horských a kontinentálních ledovců, periglaciální prostředí, colické tvary a spráš i pobřežní tvary. Knihu uzavírá slovník nejdůležitějších termínů a věcný rejstřík. Literatura je za každou kapitolou (celkem je v knize 52 kapitol).

Recenzovaná publikace řeší stručným způsobem rozsáhlou problematiku fyzické geografie a je vhodnou vysokoškolskou učebnicí. Je velmi dobře dokumentována názornými barevnými mapami, grafy, blokdiagramy a fotografiemi.

Tadeáš Czudek

V. S. Preobraženskij, T. D. Alexandrova: Materialy k istorii otečestvennoj geografii XX veka. Važnejšije sobytija desyatiletij (1890-1898 gody). Rossijskaja akademija nauk, Institut geografii, Moskva 1994. 92 s.

S přibližujícím se začátkem třetího tisíciletí hledají ruští geografové odpovědi na otázky: „S jakými výsledky přichází vědní disciplína k tomuto meznímu datu?“ „Jak hodnotit zkušenosti minulého období, které se neobešlo bez omylů a proher?“

Geografický ústav Ruské akademie věd zařadil do svého plánu výzkum vývoje ruské geografie v průběhu 20. století.

Recenzovaná studie dvou renomovaných autorů je prvním krokem k hodnocení – a přehodnocení – základního. Zájemně se omezuje jen na celková shrnutí a charakteristiky klíčových událostí jednotlivých desetiletí: formování geografických institucí (fakult, ústavů, periodik, vědeckých rad; včetně závěru geografických sjezdů, problémově tematických sympozia a komplexních expedic), edice klíčových monografií, zobecňujících kartografických děl a vysokoškolských učebnic nových vědních zaměření. (Edici monografií pokládají autoři za nejdůležitější etapu institucionalizace nových vědních směrů a oborů.) Poprvé se tu setkáváme se shrnujícími informacemi o „ideologizovaných“ diskusích (30., 50., 60. let), o vědeckých konferencích, o ruské vojensko-geografické činnosti.

Diskrétně-chronologická systemizace geografických událostí (rozložení materiálů po jednotlivých desetiletích) vytváří nosnou konstrukci (avšak nic víc než kostru!) pro budoucí analýzu jediného, turbulentního proudu geografických idejí, jejich střídání, vývoje a formování vědeckých škol. Umožňuje korektně analyzovat souvislosti mezi událostmi a makrosocioekonomickými stadii, jejich spojitosti se střídáním „hromadných“, mnoha zemím společných zájmů a stylů geografického myšlení.

Komentáře, které užívají přehledy událostí jednotlivých desetiletí, akcentují klíčové (z hlediska autorů) tendenze vývoje. Nelze je zřejmě – v tomto stadiu práce – pokládat za pokusy o konstruování historie vědy.

K postižením s myslí běhu událostí nestáčí ujasnění jejich závislosti na ekonomických činitelích (vzestupech či krizích), na politických (válkách a revolucích), obecně vědeckých (změnách paradigm) či vnitřních geografických faktorech (na objevech nových skutečností, aplikacích nových metod). Každou událost – příšiny jejího vzniku i její „změněný ze scény“ – ovlivňují také činy a osudy osobnosti, které ji prosazují, jejich charakter, přesvědčení, ideály i hodnotová kritéria.

„Každá generace badatelů hledá a nachází v historii vědy odraz hnutí své doby“ (V. I. Vernadskij). Hlavního cíle – ujasnění zákonitosti vývoje geografického myšlení, idejí, koncepcí a modelů geografického světa – lze dosáhnout pouze v rámci „srovnávací nauky o geografii“, komparací představ nejrůznějších národních škol, jejich „klasiků“ i „heretiků“. Dějiny geografie každé země jsou sice světovou, avšak neoddělitelnou součástí historie světového geografického společenství; jejich „motory“ jsou vědecké školy – i jednotlivé tvůrce osobnosti.

Konfrontaci událostí, které zachycují recenzované Materiály, s vnějšími i vnitřními faktory, s činnostmi i snahami jejich současníků a vypracování – na tomto základě – všeobecné historie ruské geografie lze zřejmě realizovat pouze kolektivním úsilím geografů různých pokolení a nejrozmanitějšího odborného zaměření.

Ladislav Skokan

Territorija. Žurnal o kulturnom i prirodnom nasledii. Territory. Magazin of Cultural and Natural Heritage. Moskva 1994.

Zajímavý čtvrtletník začal vydávat nově zřízený Ruský vědeckovýzkumný ústav kulturního a přírodního dědictví Ministerstva kultury Ruské federace a Ruské akademie věd.

První číslo (68 stran formátu A4) bohatě ilustrovaného časopisu vytisklého barevným ofsetem obsahuje úvodní programovou staf ředitelství ústavu („Dědictví je třeba nejen chránit, ale také rozvíjet“) a více než 30 příspěvků v sedmi rubrikách – Dědictví a území, Právní, administrativní usměrňování (zákony), Turistické využití území, Zahraniční zkušenosti, Starodávné technologie, Sběratelství a relikvie, Obchod a kulturní hodnoty. Součástí čísla jsou obsáhlá anglická resumé.

Ústav dědictví má 19 oddělení: (1) sektor metodologických a teoretických základů ochrany a využití dědictví, (2) sektor ruského národního atlasu kulturního a přírodního dědictví, (3) sektor ekologických problémů ochrany dědictví, (4) sektor obecných ekonomických a právních otázek ve sféře dědictví, (5) sektor komplexních regionálních programů ochrany a využívání kulturního a přírodního dědictví, (6) sektor problémů rozvoje unikátních historických a přírodních území, (7) středisko kulturně-ethnických a sociálně-ethnických výzkumů, (8) středisko výzkumu historických a tradičních technologií, (9) sektor studia tradičních forem využívání přírodních podmínek a zdrojů, (10) sektor rekreačních a turistických forem využívání dědictví, (11) sektor studia a hodnocení zahraničních zkušeností ochrany kulturního a přírodního dědictví, (12) středisko interdisciplinárních expedičních výzkumů kulturního a přírodního dědictví, (13) expediční sektor, (14) muzejně restaurátorský sektor, (15) sektor nových informačních technologií, (16) sektor expertiz, konzultací a koordinace prací na úseku kulturního a přírodního dědictví, (17) sektor informačně analytických a sociologických výzkumů, (18) laboratoř audio- a videoinformací, (19) vědecko-vydavatelské středisko.

Mimořádně zajímavé jsou sborníky Námořní arktické komplexní expedice Ústavu dědictví, zaměřené zejména na problematiku Nové země (včetně jaderné střelnice) a země Františka Josefa. Sbírky této expedice (připomínající mj. i objevitelskou rakousko-uherskou výpravu K. Weyprechta a J. Payera, 1872-1874) lze shlédnout na výstavě, uspořádané v budově ústavu (129 366 Moskva, ul. Kosmonavtov 2).

Ladislav Skokan

Encyklopédija turista. Red. Je. I. Tamm. Bol'shaja Rossijskaja enciklopédija, Moskva 1993. 608 s.

Ruská Encyklopédie turisty, první svého druhu, obsahuje asi 3 000 statí (řazených podle abzuky), přes 800 barevných fotografií, asi 400 náčrtků a schémat, více než 120 speciálně pro ni sestavených map.

Úvodní Historický přehled (str. 5-12) seznamuje v kostce s rozvojem turistiky v Rusku i v bývalém SSSR, se zdroji turistiky, s její materiální základnou, s organizovanou i neorganizovanou, domácí i zahraniční turistikou v Rusku.

První část (str. 13-140) je věnována jednotlivým druhům turistiky, turistickému vybavení, otázkám bezpečnosti a lékařské pomoci, organizaci turistiky apod.

Druhá, hlavní část („Objekty turizma A-Ja“, str. 141-540) obsahuje charakteristiky historicko-kulturních objektů a významných turistických středisek, měst, republik, územních správních jednotek, populárních turistických objektů, odborářských turistických základen – na území Ruska i v takzvaném „novém zahraničí“ (tj. v bývalých republikách SSSR).

Na pomoc turistům je zaměřena užitečná informační příloha (str. 541-567) s přehledy jedlých plodin, jedlých i jedovatých hub, lovných ryb, nebezpečných rostlin a živočichů, s tabulkami – podrobnými přehledy turistické výstroje, se slovníčkem geografických pojmu (včetně lokálních).

Orientaci v rozsáhlém díle usnadňuje rejstřík geografických (i archeologických a kulturně historických) vlastních jmen. V závěru nacházíme upozornění na změny názvů, k nimž došlo v posledních letech.

Ladislav Skokan

MAPY A ATLASY

Harms Berliner Grundschulatlas. Schroedel Schulbuchverlag GmbH, Hannover, 1994, formát 30 x 20,5 cm, 118 s.

Nejnovější vydání atlusu pro základní školy na recyklovaném křídovém papíře představuje originální skloubení městského atlusu zobrazujícího území hlavního města Německa Berlín a s atlasem světa, z čehož vyplývá rozdělení atlusu na část Berlín a na Všeobecnou část. Rozsáhlejší část věnovaná Berlín, která zabírá asi tři pětiny rozsahu atlasu, začíná porovnáním leteckých snímků s plánem stejného území a ukázkami různých druhů a měřítek map. Po družicovém snímu Berlín a jeho okolí následují mapy vývoje územního rozsahu města doplněné znaky jednotlivých městských částí. Každou skupinu map jednotně tematicky zaměřených uvozuje přehledná mapa celého Berlín a stejné tematiky v měřítku 1:125 000. Mapy využití ploch jsou v měřítku 1:50 000 (centrum 1:30 000) a znázorňují obytná a průmyslová území, lesy s rozlišením na jehličnaté, listnaté a smíšené, parky, hřbitovy, zahrady a louky, pět typů silničních komunikací, metro, železnice, parkoviště, základní školy a důležité úřady. Do map průmyslu využívajících názorných symbolických značek pro jednotlivá odvětví jsou zařazeny plánky vývoje továrny Siemens, podrobně plánky plynárny, vodárny, elektrárny, čističky odpadních vod i tržiště v měřítku 1:5 000 s vysvětlením funkce všech objektů a také mapky znečištění ovzduší a vodních toků. Mapy dopravy zahrnují plánky přístavu a letiště Tegel, zrovna tak jako síť metra a rychlodráhy S-Bahn. Mapy kultury a volného času obsahují plánek botanické a zoologické zahrady a mapy klidových zón města v měřítku 1:25 000 s vyznačením různých objektů, např. lesních srubů sloužících jako úkryt před nepřízní počasí, půjčenou kol, dětských hřišť, památných stromů, sezonních restaurací, vyhlídkových míst, koupališ apod. Část tvořící atlas Berlín uzavírá několik topografických map různých měřítek vyjadřujících nejdůležitější turistické objekty blízkého (Postupim) i vzdálenějšího okolí Berlín (Spreewald).

Všeobecnou část uvozuje fyzickogeografická mapa celého Německa v měřítku 1:3 500 000 a obecně geografické mapy jeho částí v měřítkách 1:1 000 000 a 1:1 500 000 ilustrované znaky spolkových zemí. Následují tematické mapy německého území: administrativní rozdělení, energie, doprava, zemědělské využití půd, těžba a průmysl, cizinecký ruch, podnebí a podrobná mapa průmyslu Porúří. Zaujmou mapky ukazující vývoj využití půdy v oblasti hlubinné těžby černého uhlí, v ryze zemědělské krajině, na území rostockého přístavu i na mořském pobřeží wattového typu. Neobyvklá je i mapa těžby ropy a zemního plynu v Severním moři s vyznačením hranic využívacího práva zainteresovaných zemí. Dále pokračují fyzickogeografické mapy částí Evropy v měřítkách 1:2 500 000 a 1:5 000 000 a fyzickogeografické mapy světadílu v měřítku 1:30 000 000 (Evropa v dvoujnásobném měřítku) doplněné tematickými mapkami upozorňujícími na místní zvláštnosti (např. kočovné pastevectví ve Vysokém Atlasu, monzuny v jihovýchodní Asii nebo plantážní hospodářství v Pobřeží Slonoviny). Fyzická a politická mapa světa v měřítku 1:75 000 000 spolu s rejstříkem celý atlas uzavírají.

Popisované mapové dílo je ukázkou moderně řešeného atlusu s množstvím tematických map, přičemž jeho obsahová stránka plně odpovídá účelu danému již v samotném názvu atlusu. Svou jednoduchou strukturou i precizním zpracováním může být vhodnou předlohou pro mnohé autory školních atlasi.

Tomáš Beránek

THE CZECH REPUBLIC IN BRIEF

Příručka v anglickém jazyce představuje v kostce Českou republiku. Podává základní informace o přírodních poměrech, obyvatelstvu a hospodářství i o vybraných turistických pozoruhodnostech země. Je koncipována tak, aby vyhovovala jednotlivým návštěvníkům naší země, ale i požadavkům na státní reprezentaci – Ministerstvo zahraničí ČR ji prostřednictvím našich zastupitelských úřadů používá k propagaci České republiky v zahraničí. Je graficky řešena podobně jako středoškolské učebnice Nakladatelství ČGS, tj. každá kapitola zahrnuje stránku textu a stránku grafických vyobrazení – barevných mapek, grafů a fotografií.

Příručku mohou využít všichni jednotlivci i instituce, kteří jsou ve styku se zahraničními hosty, partnery nebo klienty, jako všeobecnou informaci o naší zemi.

Vydalo Nakladatelství České geografické společnosti,

Prostřední 10, 141 00 Praha 4 (tel. 02/42 22 88).

Cena 89,- Kč, k dodání ihned.

THE CZECH REPUBLIC IN BRIEF

It is a booklet that aims to provide basic information about this state for foreign readers. A basic outline is given in the form of understandable geographical information. Each chapter contains half text and half graphic information – coloured maps, charts and photographs.

Published by Nakladatelství České geografické společnosti

(Publishing House of the Czech Geographical Society),

Prostřední 10, 141 00 Praha 4 (phone 02/42 22 88).

Price 89,- Kč, available immediately.

ZPRÁVY Z ČGS

Seminář o školních zeměpisných mapách a atlasech (*J. Herink*) 137 – Semináře sekce geografického vzdělávání ČGS (A. Wahla) 138.

LITERATURA

R. Cooke, A. Warren, A. Goudie: Desert Geomorphology (*T. Czudek*) 139 – M. F. Thomas: Geomorphology in the Tropics – A Study of Weathering and Denudation in Low Latitudes (*T. Czudek*) 140 – I. Cicha et al. (edit.): Přehled map vydaných geologickou službou České republiky v letech 1918–1993 (*Z. Lochman*) 140 – H. J. de Blij, P. O. Muller: Physical Geography of the Global Environment (*T. Czudek*) 141 – V. S. Preobraženskij, T. D. Alexandrova: Materialy k istorii otečestvennoj geografii XX veka. Važnejšije sobytija desiatiletij (1890–1989 gody) (*L. Skokan*) 141 – Territorija. Žurnal o kulturnom i prirodnom nasledii. Territory. Magazin of Cultural and Natural Heritage (*L. Skokan*) 142 – Encyklopédia turista (*L. Skokan*) 142.

MAPY A ATLASY

Harms Berliner Grundschulatlas (*T. Beránek*) 143.

SBORNÍK ČESKÉ GEOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI

Svazek 100, číslo 2, vyšlo v červnu 1995

Vydává Nakladatelství České geografické společnosti. Redakce: Na Slupi 14, 128 00 Praha 2. Rozšíruje, informace podává, jednotlivá čísla prodává a objednávky vyřizuje Nakladatelství České geografické společnosti, Prostřední 10, 141 00 Praha 4, tel. 02/42 22 88. – Tisk: Petr Chrt - polygrafické práce, Fejtěkova 538, 181 00 Praha 8. Sazba: PE-SET-PA, Fišerova 3325, Praha 4. – Vychází 4krát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kč 25,-, celoroční předplatné pro rok 1995 Kč 100,- (sleva pro členy ČGS Kč 80,-). – Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha, č.j. 1149/92-NP ze dne 8.10.1992. – Rukopis tohoto čísla byl odevzdán k sazbě dne 27. 4. 1995.

Cena 25,- Kč

POKYNY PRO AUTORY

Rukopis příspěvků předkládá autor v originále (u hlavních článků a rozhledů s 1 kopii), věcně a jazykově správný. Může být psán na stroji (strana nesmí mít více než 30 řádek průměrně s 60 úhozy) nebo na počítači ve stejně úpravě. Redakce výtahu současně dodání textu na disketu v textovém editoru T602 (disketu redakce vrací). Rukopis musí být úplný, tj. se seznamem literatury, obrázky, texty pod obrázky, u hlavních článků a rozhledů s anglickým abstraktem a shrnutím. Zveřejnění v jiném jazyce než českém nebo slovenském podléhá schválení redakční rady.

Rozsah rukopisů se u hlavních článků a rozhledů pohybuje mezi 10 - 15 stranami, jen výjimečně může být se souhlasem redakční rady větší. Pro ostatní rubriky se přijímají příspěvky v rozsahu do 3 stran, výjimečně ve zdůvodněných případech do 5 stran rukopisu.

Shrnutí a abstrakt (věcně klíčových slov) v anglickém připojí autor k příspěvkům pro rubriku Hlavní články a Rozhledy. Abstrakt má celkový rozsah max. 10 řádek strojem, shrnutí minimálně 1,5 strany, maximálně 3 strany věcně překladu textů pod obrázky. Text abstraktu a shrnutí dodá autor současně s rukopisem, a to v anglickém i českém znění. Redakce si vyhrazuje právo podrobit anglické texty jazykové revizi.

Seznam literatury musí být připojen k původním i referativním příspěvkům. Použité prameny seřazené abecedně podle příjmení autorů musí být úplné a přesné. Bibliografické citace musí odpovídat následujícím vzorům:

Citace z časopisu:

HÄUFLER, V. (1985): K socioekonomické typologii zemí a geografické regionalizaci Země. Sborník ČSGS, 90, č. 3, Academia, Praha, s. 135-143.

Citace knihy:

VITÁSEK, F. (1958): Fysický zeměpis. II. díl, Nakl. ČSAV, Praha, 603 str.

Citace z editovaného sborníku:

KORČÁK, J. (1985): Geografické aspekty ekologických problémů. In: Vystoupil, J. (ed.): Sborník prací k 90. narozeninám prof. Korčáka. GGÚ ČSAV, Brno, s. 29-46.

Odkaz v textu najinou práci se provede uvedením autora a v závorce roku, kdy byla publikována. Např.: Vymezenováním migračních regionů se zabýval Korčák (1961), později na něho navázali jiní (Hampl a kol. 1978).

Perokresby musí být kresleny černou tuší na kladivkovém nebo pauzovacím papíru na formátu nepřesahujícím výsledný formát po reprodukci o více než o třetinu. Předlohy větších formátů než A4 redakce nepřijímá. Xeroxové kopie lze použít jen při zachování zcela ostré černé kresby.

Fotografie formátu min. 13 × 18 cm a max. 18 × 24 cm musí být technicky dokonalé na lesklém papíru.

Texty pod obrázky musí obsahovat jejich původ (jméno autora, odkud byly převzaty apod.).

Údaje o autorovi (event. spoluautorech) připojí autor k rukopisu. Požaduje se udání pracoviště, adresy bydliště včetně PSC a rodného čísla.

Honorár se poukazuje autorům po vyjítí příslušného čísla. Redakce má právo z autorského honoráru odčíst případné náklady za přepis nedokonalého rukopisu, jazykovou úpravu shrnutí nebo úpravu obrázků.

Autorský výtisk se posílá autorům hlavních článků a rozhledů po vyjítí příslušného čísla.

Separáty se zhotovují pouze z hlavních článků a rozhledů pouze na základě písemné objednávky autora. Separáty se proplácejí dobírkou.

Příspěvky se zasílají na adresu: Redakce Sborníku ČGS, Na Slupi 14, 128 00 Praha 2.

Prosíme autory, aby se řídili těmito pokyny.